

De vroege Germaans-Romaanse taalgrens in België en Noord-Frankrijk

door L. VAN DURME

Inhoud

0. Inleiding

1. De *-(in)iacas*namen

2. Historisch en archeologisch kader

2.1. Vóór de 5de eeuw

2.1.1. Einde van de op Romeinse leest geschoeide rurale organisatie

2.1.2. De teksten

2.1.3. De archeologie

2.1.4. Vergelijking van de gegevens. Omschrijving van het Germaanse element in Noord-Gallië

2.2. De 5de eeuw

2.2.1. Chlodio en de Frankische kolonizatie van de eerste helft van de 5de eeuw

2.2.2. Het gebied van de *-(in)iacas*namen

2.2.2.1. Algemeen beeld

2.2.2.2. Begrenzing

2.2.2.2.1. Het Zuiden

2.2.2.2.2. Het Oosten

2.2.2.2.3. Het Westen

2.2.2.2.4. Het Noorden

2.2.3. Het gebied van de *laeti* e.a. en dat van de *-(in)iacas*namen

2.3. Na de 5de eeuw

3. Besluit

Résumé

Bibliografie

Kaarten

1. België in de Late Keizertijd
2. De Germaanse aanwezigheid in Noord-Gallië in de tweede helft van de 4de eeuw
3. De namen op *-(in)iacas*
4. Romaanse klankstand in de 4de eeuw en *-(in)iacas*grens in de 5de eeuw.

0. Inleiding

Het verloop van een eerste Germaans (resp. Keltisch)-Romaanse taalgrens is fragmentarisch te rekonstrueren aan de hand van de 4de-eeuwse assibilering van *k* vóór *e*, *i* en *j* in prehistorische en Gallo-Romeinse plaatsnamen (zie GYSELING 1981, kaart op p. 103) (*faze* 1).

Uit de kaart van de Romaanse assibilering (1) blijkt,

(1) Deze assibilering (4de eeuw-) geldt evenwel niet meer dwingend voor de 5de-eeuwse (zie *infra*) *-(in)iacas*namen.

Voor de assibilering van *k* vóór *-inj-* en *-ilj-* vertoont een zeer wanordelijk beeld: naast uitzonderlijke assibilering zoals in Bouhegnies [Wasmès-Audemez-Briffœil] 1189 *Boceniis* uit **Bukkiniacas* staan tientallen gevallen met behoud van Germaanse klankstand zoals Becquigny 1074KXVII *Bechenniis*, 1179 *Bekeniis* uit **Bekkiniacas* en Franqueneé [Taviers-sur-Méhaigne] 1125 *Franchineis* uit **Frankiniacas* (alle oude vormen zonder bronvermelding, ook *infra*, naar het *TW*).

Hieruit valt af te leiden dat de Germ. persoonsnamen schuilend in de *-(in)iacas*namen in de Romania hardnekkig weerstand boden, dit terwijl aldaar toponymische elementen als **baki* onder Romaanse druk zwichtten (> *baiz*).

Ongetwijfeld ligt het Germaanse element ook aan de grondslag van de verhinderd (of de regressie?) van Romaanse assibilering in namen als Marquion, Blicquy en Helkijn naast Helchin.

In Laventie 1025vals ± 1170Ku90 ± 1190 *Leuenteis* met niet-geassibileerde *t* staan wij voor iets dergelijks. Deze vorm kan nl. bezwaarlijk door suffixsubstitutie *-ecas* > *-y* zoals b.v. in Menty [Verlincthun] 877K1775 *Menteca* worden verklaard, vermits op het ogenblik van deze substitutie (10de-11de eeuw) in de toenmalige Germania het onderscheid tussen *-iaco* en *-iacas* reeds grotendeels uitgewist was en de Romaan bijgevolg over geen indicaties kon beschikken om *-ies* dan wel *-y* aan *-eca* te substitueren.

dat haast heel het gebied tussen Leie-Schelde en Moezel-Rijn tot Keulen Romaanse inslag vertoonde. Boulonnais echter was toen reeds goeddeels gegermaniseerd.

Ten gevolge van de Germaanse kolonizatie in België en Noord-Frankrijk onderging deze situatie gevoelige wijzigingen.

Vooraf in het Noorden en Oosten van het bovengenoemde Romaanstalige gebied veroverde de Germania heel wat terrein.

In Midden-België ontstond een tweetalig menggebied (zie GYSSELING 1981, kaart op p. 113) (*faze 2*), waar de mist eerst na de 8ste eeuw zou optrekken, met een wederzijdse eentalige opstelling tot gevolg (1).

Onderhavige bijdrage tracht — geheel in het licht van de recente studies op het vlak van naamkunde, archeologie en geschiedenis — de aandacht te vestigen op het intermedium van beide bovenbeschreven fazen.

Bovendien komt het ons niet vermetel voor, in dit intermedium *een derde, afzonderlijke en zelfs beslissende faze* van de genesis van onze taalgrens te herkennen.

Uitgangspunt bij de konstellatie van deze faze is de verspreidingskaart van het Merovingische plaatsnaamtype op *-(in)iacas* waarin doorgaans een Germaanse persoonsnaam schuilt.

1. De *-(in)iacas*-namen

Sedert de publikatie van Kurths *La frontière linguistique ...* was het naamtype op *-(in)iacas* het voorwerp van

(1) Het vervolg van de taalgrensverschuiving valt buiten het bestek van deze bijdrage.

In Germaans Pas-de-Calais rukte vanaf de 9de tot de 11de-12de eeuw het Frans krachtig op, zodat de lijn Calais-Saint Omer de nieuwe taalgrens werd. Deze opmars ging vervolgens in Frans-Vlaanderen met sukses verder, een evolutie die ook nu nog niet tot stilstand is gekomen.

onafgebroken studie, vaak met het taalgrensonderzoek als kader. Vanaf 1958 werd *-(in)iacas* echter herhaaldelijk zo uitvoerig en voortreffelijk bestudeerd door Gysseling (GYSSELING 1958; *TW* [1960]; GYSSELING 1962; GYSSELING 1972; GYSSELING 1973; GYSSELING 1974; GYSSELING 1981; GYSSELING 1983b), dat het geen zin meer zou hebben stil te staan bij de resultaten van al de ijver bij de taalgrensstudie aan de dag gelegd vóór hem.

Wij beperken ons derhalve tot Gysselings bevindingen.

Het frekwente type op *-iaco* ter aanduiding van Gallo-Romeinse fundi heeft in de Merovingertijd in Noord-Frankrijk en België een opvolger: het type Germ. persoonsnaam + *-(in)iacas*.

Dit laatste type legt getuigenis af van een Germaans-Romaanse symbiose: de persoonsnaam is Germaans, het suffix Romaans, de uitgang dan weer Germaans (te plaatsen naast *-ingas* en *-inas*, waarin *-as* Germ. nom. acc. pl. zoals in Owvl. *nestas*), doch door de Romaan opgevat als Lat. acc. pl. (fem.).

Typologisch vallen de *-(in)iacas*namen uiteen in twee groepen:

1. tweestammige Germ. persoonsnaam + *-iacas*: b.v. Biesmerée 866KXVIII *Bermeriacas*, waarin *Berhtamār*
2. éénstammige Germ. persoonsnaam + *-iniacas*: b.v. Audignies 1209 *Audegnies*, waarin *Aldo*.

Gelijkaardige suffixalternanties kwamen ook al vroeger voor (b.v. *-ium/-inium*; *-iaco/-iniaco*), doch ze traden niet op in onomastisch systeemverband zoals bij *-iacas/-iniacas*, waar uitzonderingen zoals Angy [Féchain] 1161 *Augis* uit **Aldiacas* (naast Audignies 1209 *Audegnies* uit **Aldinia-* *cas*), waarin *Aldo*, uiterst zeldzaam zijn.

Wat is nu de betekenis van *-(in)iacas* in het licht van de Germaanse kolonizatie vanaf de 5de eeuw?

Terwijl Gamillscheg de *-(in)iacas*namen als late reflexen van de landname blijft beschouwen (GAMILLSCHEG 1970, I, 47), was Gysseling al een hele tijd tot tegengestelde konklusies gekomen: *-(in)iacas* is doorgaans te beschouwen als het naamkaartje van de allereerste Frankische (1) kolonizatie vanaf het begin van de 5de eeuw (GYSSSELING 1981, 107).

Deze vaststelling stoelt op de toetsing van de door hem uitgewerkte relatieve kronologie van het totale pakket Merovingische en vroeg-middeleeuwse namen aan de gegevens en feiten ons door de geschiedenis verschaft.

Aangezien Gysselings zienswijze door niets te ontcrachten is, bouwen wij er zonder enige schroom op verder.

Het is vooral de verbreiding van de *-(in)iacas*namen die onze volle aandacht bezighoudt.

*-(In)iacas*kaarten werden ook al ontworpen door Petri (PETRI 1937, 757) en Gamillscheg (GAMILLSCHEG 1970, I, 54).

De simplistische conceptie van deze kaarten alleen al, doch vooral de tot dringende aktualisering aanzettende huidige stand van het onderzoek maakte de herkartering van de *-(in)iacas*-namen tot een noodzaak (2).

Een solide geografische visualisering kon trouwens in geen enkel opzicht kwaad.

Gysseling zelf beschrijft de verbreiding van de *-(in)iacas*-namen op menige plaats, o.a. in het *TW*, 1125.

(1) In tegenstelling met het (veel schaarsere) type Germ. persoonsnaam + *-iaco* in de door Saksen, Goten, Boergonden en Alamannen veroverde Romania (GYSSSELING 1981, 107).

(2) Een eenvoudige blik op onze kaart plaatst Gamillschegs konklusie „Zentrum der Entstehung der *-iacas*-Mode ist vermutlich die Provinz Namur mit den Kreisen Namur und Philippeville ...” (GAMILLSCHEG 1970, I, 53) fataal op de helling. Het gebied ten zuiden van Namen heeft integendeel eerder weg van een blanke vlek!

Over de grote tekorten van Gamillschegs tweede Romania Germanica handelt o.a. Petri in PETRI 1973, 54-55.

In zuidelijke richting komen de *-(in)iacas*namen — zij het zeer sporadisch — voor tot in de Franse departementen Seine-et-Oise, Aube en Haute-Marne, waar wij ze dan niet meer gekarteerd hebben.

Het eigenlijke *-(in)iacas*gebied ligt ten noorden van bovenstaande departementen, het begint meer bepaald vanaf de lijn Beauvais-Laon. Dit is dan ook het gebied dat onze kaart beslaat.

Bij de kartering gebruikten wij het gekombineerd materiaal van een drietal bronnen, waarvan vooral de eerste twee betrouwbaar zijn (1) :

1. het *TW* en GYSSELING 1973

Ook de namen op *-iaca curte* en *-iaca villa* uit het gebied van het bisdom Atrecht zoals het zich aftekent aan het einde van de 11de eeuw, en die ook naar het zuiden toe weer frekwenter worden, werden opgenomen.

Gysseling veronderstelt nl. dat deze namen er zich onder bepaalde omstandigheden uit oude *-(in)iacas*namen hebben ontwikkeld.

(1) Op zicht is het niet geoorloofd namen op *-ies* als *-(in)iacas*namen en namen op *-y* als *-iacon*namen te determineren. Door „interne” suffixsubstitutie (zie *infra*) vond, na wegval van de eind-*s* in de uitspraak, (vooral in het noordelijke *-(in)iacas*gebied) grafische gelijkmaking plaats ten voordele van *-ies* (b.v. Cartignies, Montignies) naast (vooral in het zuidelijke gebied, zoals in het departement Aisne) grafische gelijkmaking ten voordele van *-y* (b.v. Lugny, Rocquigny).

In dit verband op zijn minst onoverzichtelijk is **Stirpiniaco* > 1089 *Sterpeniis* > Éterpigny (Arras).

Dat enkel de oudste attestaties te vertrouwen zijn, bewijst Wargnies (Amiens) 1212 *Waregnies* < **Wariniacas* : Wargnies-le-Grand (Avesnes-sur-Helpe) 847K±1300 *Wariniacum* < **Vari-niaco*.

Het was derhalve nodig, ook al ontsnaptten zo een aantal echte *-(in)iacas*namen, al de opgenomen namen aan de strengste kritiek te onderwerpen.

2. MATTON 1871

Uit dit woordenboek hebben wij, naast de *-(in)iacas*-namen, ook de namen op *-iaca curte* en *-iaca villa*, zoals ze door Gysseling in het *TW*, 1125-26 worden beschreven, geëxcerpeerd.

3. CARNOY 1948-1949

Deze bron leverde, als aanvulling op het *TW*, haast uitsluitend materiaal op voor de streek van Samber en Maas. (Hieruit blijkt alleen de relatieve kronologische achterstand van de archivalia in dit gebied.)

Het (degelijke) woordenboek van De Loïsne (*DE LOÏSNE* 1907) bevatte geen wezenlijke aanvulling.

Aan de namen op *-(in)iacas* en aan die op *-iaca curte* en *-iaca villa* werden verschillende symbolen toegekend.

Om de representativiteit in geen enkel opzicht te schaden (door de overlappingen *TW*-MATTON 1871 en *TW*-CARNOY 1948-1949 zouden b.v. sommige gebieden kunnen overbelicht worden) en volledig doorzichtig te houden, hebben wij het bovendien nodig geacht de respectieve bronnen van elkaar te onderscheiden door deze symbolen naar gelang van de bron in een bepaalde grootte af te drukken.

Een bijkomend voordeel van deze werkwijze is, dat de bronnen zelf uiteengehouden blijven.

Verder werden nog opgenomen : een achttal namen uit het departement Oise (zie GYSSELING 1973, 232) ; eveneens, uit de studies van Lindemans en Tummers : Attenaken, Oetsenaken, Etenaken, Slenaken, Mamelis en Sippenaken (LINDEMANS 1951, 339-340 ; TUMMERS 1962, 27-32) (1).

(1) De schaarse namen van het type op *-iaca* + subst. die tot in de zuidelijke Oise voorkomen, vielen buiten het bestek van onze kaart : Bertichères [Chaumont-en-Vexin] 862 *Bertrisiacas*

Transponeren wij even op onze *-(in)iacas* kaart het verloop van de vroeg-middeleeuwse taalgrens, dan doen wij een onthutsende vaststelling : de verbreiding van *-(in)iacas* houdt ontegensprekelijk verband met deze taalgrens. Zowel in het Noorden als het Oosten divergeren *-(in)iacas*-grens en taalgrens nauwelijks.

Wij zullen nu pogen vaste vorm te geven aan de stelling dat de perifere *-(in)iacas* namen inderdaad uit te leggen zijn als de bakens van de Germaans-Romaanse taalgrens zoals deze zich na de 8ste eeuw begint af te lijnen.

Hierbij is het van wezenlijk belang het antwoord te kennen op de vraag of het *-(in)iacas* gebied, zoals het zich op onze kaart aftekent, hetzelfde ongewijzigde beeld vertoont als van bij zijn ontstaan.

Is m.a.w. zijn vorm op onze kaart niet het gevolg van de taalgrens zelf en van de naderhand aan weerszijden ervan werkende gelijkmakingswetten?

Gelijkmaking als gevolg van taalgrens en taalgrensverschuiving

Hier gaat onze aandacht in de eerste plaats naar een drietal taalgrensdoubletten : Habergy-Heverdingen, Halanzy-Holdingen en Trognée-Truielingen 1096KXIII *Trueneis* t.o. 1138KMXIII *Trudenlengen*, doch reeds (784-91)KX *Trudonecas*.

Enkele (merkelijk jongere) tegenhangers uit het Romaanse kamp : Woelingen < **Wolinga haim* → Ollignies ; 1126 KEXIII *Papengien* < **Papinga haim* → Papignies ; 1276 *Scoupenghien* < **Scopinga haim* → Scoupiognies [Wodecq] (CARNOY 1948-1949, 620).

casas ; Morancy [Boran] 845 *Maurinciagi curtis* ; Rivecourt 844 *Rivirtsicurte* (ROBLIN 1978, 119, 111 en 136).

De totale onbekendheid met Gysselings interpretatie van *-(in)iacas* en *-(in)iaca curte*, etc. bij de Franse toponymisten blijkt genoegzaam uit voetnoot 24 op p. 122 van ROBLIN 1978.

Moet uit bovenstaande voorbeelden worden afgeleid, dat in de jonge Germania aan *-(in)iacas* overal andere suffixen gesubstitueerd zijn?

Wellicht niet.

In de eerste plaats zijn er de rits Dietse *-(in)iacas*namen aan de taalgrens met Oudenaken als geïsoleerde voorpost.

Ten tweede is het aannemelijk dat eventueel aanwezig *-(in)iacas* in dichte Germaanse *-iacogebieden* zoals Zuid-Oost-Vlaanderen en noordelijk Ternois door dit laatste naamtype beschermd zou zijn geweest, zodat men er *-(in)iacas* al even goed bewaard als *-iaco* zou aantreffen.

Ten derde zouden de (vroeg-)middeleeuwse Romaanse taaleilanden in de Germania, en zeker een gebied als het Moezeldal (1), sporen van ons suffix hebben bewaard.

Interne gelijkmaking

Wij hebben reeds boven gewezen op de jonge gelijkmakingen *-y > -ies* en *-ies > -y*.

Terecht heeft Gysseling verondersteld dat *-(in)iacas* nog een tijdlang heeft nagewerkt (In deze richting wijst het voorbeeld in ZÖLLNER 1970, 199, voetnoot 4; *-(in)iacas* wordt zelfs toegevoegd aan namen van rivieren, b.v. Soignies XKXI *Soniacas* waarin *Suna* „de Zenne”) en plaatselijk misschien ook wel *-iaca* + appellatief (vooral *villa, curte*) heeft verdrongen (GYSSSELING 1973, 243).

In oostelijk België, waar *-(in)iacas* schraal is vertegenwoordigd, mag deze mogelijkheid echter uitgesloten worden.

Interne gelijkmaking is nl. een verschijnsel dat vooral optreedt in centrale sectoren.

(1) Aan zijn twijfel omtrent de Germaanse persoonsnaam in Rommerich (bij Eschweiler) en Waldrach (bij Trier) geeft Kuhn lucht in KUHN 1975, 394.

De oostelijke *-(in)iacas*namen vertegenwoordigen dus wel degelijk een primaire laag.

Een ander eventueel bezwaar dient nog uit de weg geruimd : dat — anders dan in de Romania — in de Germania het onderscheid tussen *-iaco-* en *-(in)iacas*namen is uitgewist (*TW*, 1124) en dat derhalve onder de „vermeende” *-iacon*namen talrijke *-(in)iacas*namen zouden schuilen.

De *-(in)iacas*namen zijn echter vrij goed te onderscheiden, meer bepaald door de combinatie van een drietal, op zichzelf weliswaar niet-distinctieve, kenmerken.

Deze kenmerken zijn :

1. de Germaanse persoonsnaam

Voorbehoud : Een aantal namen op *-(in)iacas* bevatten een prehistorische persoonsnaam, vgl. Pérenchies en Saignies.

2. de suffixvariant *-ake(n)* i.p.v. *-eke/-ik/-ijk*

Deze differentiatie ten gevolge van een verschillend woordritme (zie *TW*, 1124) aksentueert de *-(in)iacas*namen op gevoelige wijze, daar, zoals boven aangehaald, door typologische systeemdwang aan schier alle *-(in)iacas*namen éénzelfde syllabische structuur was toegekend.

Voorbehoud : Gelijkmaking blijft mogelijk, b.v. een *-(in)iacas*naam als Herly : EXKXI *willam Herlecham* (acc.) en een *-iacon*naam als Semmerzake : 815K941 *Cimbarsaca*.

3. de uitgang *-en* < Germ. dat. pl. *-um* als tegenhanger van Rom. acc. pl. *-as* (zelf al niet oorspronkelijk, zie *supra*) (1)

(1) Restanten van primaire Germ. *-as* bevatten mogelijk Trognée-Truielingen (784-91)KX *willam ... Trudonecas appellavit* en Beutenaken 1111 *Botinachs* (Luik).

Voorbehoud : Gelijkmaking blijft ook hier mogelijk, b.v. een *-(in)iacas*naam als Lanaken : 1147 *Lodenache* (doch later hersteld of gewoon in de volksmond geperstteerd Lanaken) en een *-iacon*naam als Montenaken : 1139KMXIII *Montenaken* en zelfs *Montyneis*.

Konklusie uit al het bovenstaande : het *-(in)iacas*gebied op onze kaart doet zich voor in zijn intakte oude vorm en staat derhalve buiten de invloed van de Germaans-Romaanse taalgrens.

Daar het echter overduidelijk is, dat taalgrens en *-(in)iacas*grens opvallende overeenkomsten vertonen, ligt het voor de hand het omgekeerde te veronderstellen, d.w.z. dat de *-(in)iacas*grens voor de (latere) taalgrens als predispositie heeft gefungeerd.

Indien de *-(in)iacas*grens inderdaad de oude taalgrens is geweest, vloeit hier onmiddellijk uit voort dat de Dietse *-(in)iacas*namen te beschouwen zijn als produkten van een (zeer spoedige) germanisering (1) van de noordelijke zoom van het *-(in)iacas*gebied.

In het Oosten kan een dergelijk verschijnsel niet worden nagegaan.

Nog een aanvullend woord over de Dietse *-(in)iacas*namen.

Op de plaatsen waar de taalgrens zich naderhand heeft gestabiliseerd, komen *-(in)iacas*namen voor in Dietse én in Romaanse versie, b.v. Ruissignies-Rozenaken, Trognée (784-91)KX *Trudonecas*, etc.

(1) Relatief dateerbaar : blijkens de Germaanse vorm van een naam als Herly EXKXI *willam Herlecham* < **Hariliacas* was de germanisering reeds achter de rug op het ogenblik dat in de aangrenzende Romania de substitutie *-iacas* > *-iaca curte, villa* plaatsvond, want anders zou deze naam wellicht aan genoemde substitutie hebben deelgenomen.

Soms beantwoordt in de jonge Germania aan het Romaanse naamtype op *-(in)iacas* een ander naamtype, b.v. Crisnée-Gerstekoven.

-Iaca villa komt op zijn beurt overeen met *-inga haim* in Merville-Meregem.

Tot de allerjongste laag behoren vanzelfsprekend Amengijs voor Amougies en Dottenijs voor Dottignies.

De *-(in)iacas*grens domineert nu de vroeg-middeleeuwse tweetalige zone van Midden-België uitgesproken en wel derwijze, dat *-(in)iacas* grotendeels beperkt blijft tot het latere Romaanse deel ervan. Daar nu de *-(in)iacas*grens en de vroege taalgrens van Étapes tot Aken-Vaals een haast parallel verloop kennen met als kenmerken een kop ten zuiden van Théroouanne en vervolgens een definitieve klim ter hoogte van de *pagus Letica* (gouw tussen Deule en Leie, zie *infra*) met als noordelijke uitstulpingen 1. het Scheldebekken ten noorden van Doornik tot de streek ten zuiden van Oudenaarde, 2. het gebied Leuven-Tienen en 3. het gebied Aken-Vaals, volgt m.b.t. deze tweetalige sektor hieruit, dat hetgene anderen hebben uitgelegd als „dynamiek” slechts van secundaire aard kan zijn geweest. Vóórdat de tweetalige sektor ontstond, was dus alleszins een zekere „stabiliteit” aanwezig. De *-(in)iacas*-kaart vertoont nl. het duidelijke beeld van de valleien van Boven-Schelde, Boven-Dijle en Boven-Nete graatgewijs verbonden met de Romania.

Eerst later zouden bepaalde interfluviale gebieden met Romaanse tint worden bijgekleurd, andere, zoals de streek ten zuidwesten van Brussel, veel minder.

Na de 8ste eeuw zou zich derhalve in het tweetalige gebied dat vanaf de 6de- en de 7de-eeuwse massale kolonizatie op deze wijze was tot stand gekomen, een taalgrens

hebben ontwikkeld die aan de „oude” *-(in)iacas*grens een krachtlijn had.

De *-(in)iacas*namen liggen dus aan de basis van een compact Romaans blok, dat het hoofd wist te bieden aan de germanisering als gevolg van de grote Germaanse kolonizatie van de 6de-7de eeuw.

Anderzijds zijn de *-(in)iacas*namen zelf te verklaren als de exponenten van een eerste (5de-eeuwse) frankizeringsgolf (GYSSELING 1981, 107).

De paradoks die hieruit voortvloeit, behoeft uiteraard een historische toelichting.

2. Historisch en archeologisch kader

2.1. *Vóór de 5de eeuw*

2.1.1. Einde van de op Romeinse leest geschoeide rurale organisatie

In de tweede helft van de 3de eeuw werd de Gallo-Romeinse organisatie in onze gewesten dodelijke slagen toegebracht.

Keizer Postumus was nog een tijdlang bij machte de Germaanse invallen het hoofd te bieden. Meer bepaald in 260-261 en 266 trad hij op tegen Kustfranken die als zeerovers opereerden. Toch is het onder zijn bewind dat alle Gallo-Romeinse nederzettingen in het Vlaamse land werden verwoest.

Als belangrijke bijkomstigheid mag niet uit het oog worden verloren dat Vlaanderen en Zeeland in de tijd die volgde, door de Duinkerke II-transgressie nog meer blootgesteld werden aan mogelijke overzeese invasies.

In 275 en 276 doorbraken Franken en Alamannen de grens en plunderden heel Gallië tot in Narbonensis. In

die tijd sneuvelden ook deze *villae* en *vici* in België en Noord-Frankrijk die de stormloop van de jaren zestig overleefd hadden.

Een vergelijking tussen de kaart van de schatvondsten afgesloten door munten van Postumus en Gallienus (253/260-268) en die van de schatvondsten afgesloten door munten geslagen tijdens de periode 268-275 illustreert de tweeledige destruktie-golf zeer goed (zie DE BOONE 1954, kaarten 3 en 4 op pp. 209 en 211).

Het Germaanse vernielingswerk werd voltooid door de z.g. *bagaudae*, rondzwerfende roversbenden (VAN DOORSELAER 1981b, 82-84).

In noordelijk België luidden bovenstaande gebeurtenissen het definitieve einde van de Romeinse rurale organisatie in. Uit de teksten, het archeologisch onderzoek en de plaatsnamen valt op te maken dat enkel militaire steunpunten en versterkte stedelijke agglomeraties zoals Tongeren er overeind wisten te blijven.

Toch dwingt alleen al het doorgeven van pre-Frankisch namengoed ons een bepaalde bewoningskontinuiteit tijdens de genoemde periode te aanvaarden. Het past evenwel deze kontinuiteit als „niet-funkioneel” (voor de terminologie : BLOK 1981, 145) te bestempelen.

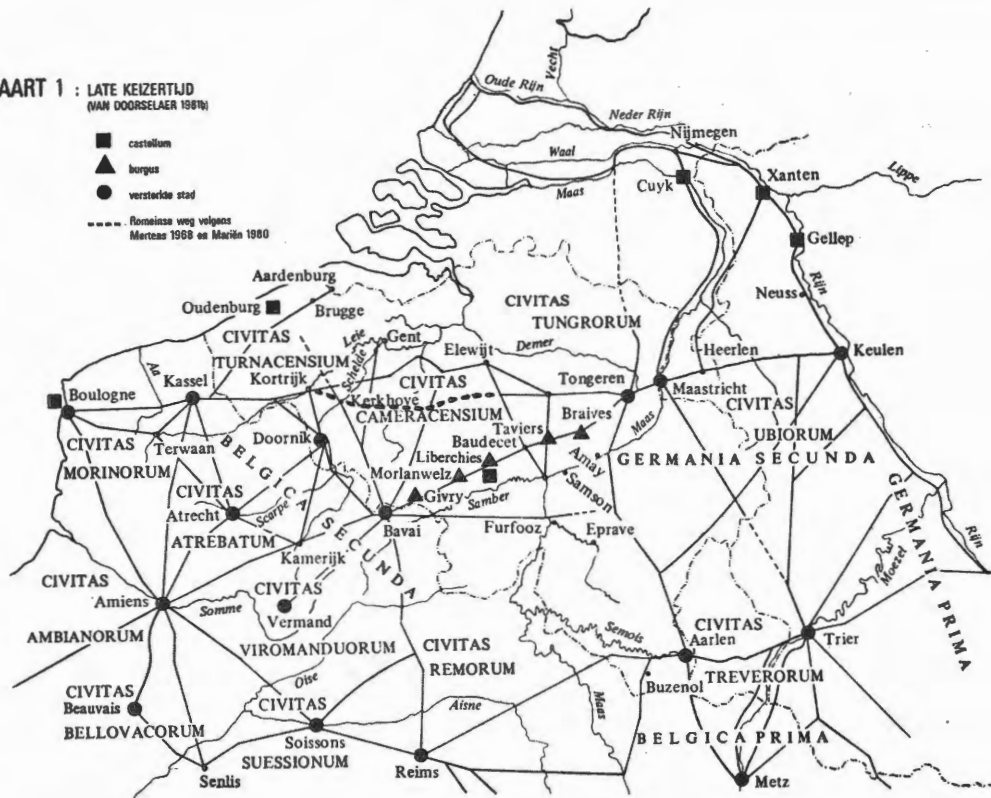
Meer zelfs, in een groot deel van noordelijk België kon de Romaanse klankstand zich tot het einde van de 4de eeuw handhaven (GYSSELING 1981, 103). Zie 0. Inleiding.

Dit verschijnsel is enkel te verklaren door een blijvende verbondenheid met de Romania, best te begrijpen in het licht van het feit dat ook noordelijk België tot 406/407 de *iure* Romeins territorium was.

In zuidelijk België en Noord-Frankrijk herstelde het op Romeinse leest geschoeide rurale leven zich moeizaam. De grote *villabedrijven* begonnen er weer te functioneren.

KAART 1 : LATE KEIZERTIJD
(NAH DOORSELAER 1987)

- castellum
- ▲ burgus
- versterkte stad
- Romeinse weg volgens Marteau 1968 en Maciën 1980



Daar kan wel degelijk sprake zijn van bewonings- en economische continuïteit.

Voor een interpretatie van de betekenis en de omvang van de Frankische kolonizatie van de eerste helft van de 5de eeuw is het van wezenlijk belang een inzicht te verwerven in de organisatie van het gekolonizeerde gebied zoals deze zich voordeed tussen het midden van de 3de eeuw en de 5de eeuw.

Deze organisatie valt te rekonstrueren langs tweevoudige weg : de geschreven bronnen en de gegevens die de archeologische wetenschap de laatste decennia aan het licht heeft weten te brengen.

2.1.2. De teksten

Uit de teksten treedt vooral een bevolkingsgroep *laeti* genoemd als hoofdelement naar voren.

In de Romeinse organisatie van noordelijk Gallië vanaf het einde van de 3de eeuw heeft deze bevolkingsgroep een belangrijke rol gespeeld op het agrarische vlak.

De *laeti* verschijnen voor het eerst in de *Panegyrici Latini* VIII, 21 (gehouden in maart 297) : *tuo Maximiane Auguste, nutu Aruorum et Treuirorum arua iacentia Laetus postliminio restitutus et receptus in leges Francus excoluit* (SIMPSON 1977, 169).

Keizer Maximianus (286-305) was dus een van de eersten die zich inliet met het lot van de tijdens de troebelen van de jaren zestig en zeventig ontwortelde bevolking van Noord-Gallië : hij herstelde ze in haar (blijkbaar vroegere) rechten en liet ze samen met Franken (van wie ze dus onderscheiden werden) de akkers van de Nervii en Treveri bebouwen.

Bovengenoemde tekst van de *Panegyrici* vervolgt dan met een passus over een andere keizer voor de Tetrarchie, Constantius Chlorus (293-296). Van hem wordt gezegd dat

hij in zuidelijker gebieden „barbaren” plaatste : *per victorias tuas, Constanti Caesar invicte, quidquid infrequens Ambiano et Bellovaco et Tricassino solo Lingonoque restabat, barbaro cultore revirescit* (Ambiano ... Lingonoque = Amiens, Beauvais, Troyes en Dijon-Langres) (DE BOONE 1954, 61).

Met „barbaren” worden zo goed als zeker Germanen bedoeld.

Uit boven aangehaalde passus blijkt genoegzaam dat het in de bedoeling van de Romeinse keizers lag in Noord-Gallië de economie en vooral de landbouw, die op dat ogenblik sterk ontwricht waren, op te beuren.

Doch ook in het kader van de rekrutering van mankracht voor het Romeinse leger, dat vanaf het einde van de 3de eeuw steeds meer een bewegingsleger was geworden, mag de rol van de *laeti* niet worden onderschat.

Ammianus Marcellinus deelt ons mee welke mankracht keizer Constantius II in 359 voor zijn Perzische oorlog zoal vroeg aan zijn Gallische onderkeizer Julianus : *Quae necesse sit fieri, in compendium redigam breue. equos praebebo currules Hispanos, et miscendos Gentilibus atque Scutariis aduliscentos Laetos quosdam, cis Rhenum editam barbarorum progeniem, uel certe ex dediticiis, qui ad nostra desciscunt* (*Res Gestae*, XX, 8, 13, ed. CLARK 1910-1915, I, 203).

Wij vernemen hier dus dat de *laeti* ofwel afstamden van Linkerrijnse Germaanse ouders, ofwel van onderworpenen (*dediticii*).

Uit het antwoord van Julianus aan Constantius II valt nog meer af te leiden.

Julianus kon nl. niet ingaan op het voorstel *gentiles* te sturen : dezen hadden zich nl. vrijwillig in Gallië gevestigd onder voorwaarde dienst te nemen in het Romeinse leger voor zover het opdrachten ten noorden van de Alpen betrof. *Gentiles* naar de Perzische oorlog sturen zou volgens Julia-

nus trouwens niet bevorderlijk zijn geweest voor de (blijkbaar gewaardeerde) immigratie van Germanen in Gallië (GÜNTHER 1975, 229).

De *laeti* echter waren tot onbeperkte militaire dienst gehouden.

De *coloni*, de iure vrije, doch de facto aan de Gallische grootgrondbezitters gebonden boeren, waren dit vanzelfsprekend ook, doch de rekrutering van *laeti* kon veel vlotter verlopen daar deze grootgrondbezitters als tusseninstantie uitgeschakeld werden. De *laeti* ressorteerden nl. rechtstreeks onder de Romeinse staat (HOFFMANN 1969, I, 139-140) en bewoonden voornamelijk *fiscus*gebied (HÄRTEL 1975, 259).

Men kan zelfs aannemen dat de grootgrondbezitters in dit opzicht de komst van de *laeti* niet onverdeeld als hinderlijk (zie *infra*) zullen hebben ervaren, daar de rekruteringslast niet langer op hun schouders alleen rustte.

De hoofdbron i.v.m. de *laeti* is de bekende *Notitia Dignitatum*, die alle ambten en legerkorpsen ten tijde van Honorius (395-423) beschrijft. Deze bron vermeldt niet minder dan 13 (het kunnen er meer zijn geweest, want de tekst vertoont precies op het einde van de passus over de *laeti* een lakune, zie SEECK 1962, 217) in Noord-Gallië gestationeerde eenheden *laeti*.

Als noordelijkste standplaatsen worden genoemd : de omgeving van Tongeren, verder Famars, Arras, Yvois (Carignan), Senlis, Noyon en Reims.

Een vergelijking tussen deze standplaatsen en de inplantingen van *laeti* en „barbaren” ruim honderd jaar vroeger, wijst op een zekere aksentverschuiving. Vooral in het Zuidoosten van het oudste *laetige* gebied lijken de *laeti* hun identiteit verloren te hebben : in het gebied van de Treveri, waar Maximianus wellicht *laeti* geplaatst had, omdat hijzelf Trier als nieuwe hoofdplaats had uitgekozen, en ook

in de streek van de *Lingones*, waar de *Notitia* i.p.v. een standplaats op te geven, het volgende meedeelt: *praefectus laetorum Lingonensium per diuersa dispersorum Belgicae primae* (SIECK 1962, 217).

De oude *civitas Nerviorum* daarentegen treedt naar voren als het *laetigebied* bij uitnemendheid. In tegenstelling met de andere gebieden, worden hier onafgebroken vanaf Maximianus tot de tijd van de *Notitia laeti* vermeld.

Voor een laatste maal komen de *laeti* ter sprake in 451 als Aëtius o.a. met *liticiani* (waarin kennelijk *litus*, *liticus* = *laetus*) tegen Attila ten strijde trekt (BÖHME 1974, I, 198).

Het ligt voor de hand dat de *laeti* via hun aandeel in de rekrutering van de Romeinse legerkorpsen onrechtstreeks bijdroegen in het verdedigingssysteem van Noord-Gallië in het bijzonder.

Het is dus niet uitgesloten dat hun element ook aan te treffen was in afdelingen zoals die van de *limitanei*, waarvan o.a. te Oudenburg een post werd teruggevonden.

2.1.3. De archeologie (1)

De beklemmende vraag die uit bovenstaand hoofdstuk voortvloeit, luidt vanzelfsprekend: welke sporen heeft de archeologie tot nu toe van de *laeti* kunnen terugvinden?

Het antwoord ligt evenwel niet zo maar voor de hand.

Inzake de *laeti*problematiek staan de respectievelijke standpunten van archeologen en historici en zelfs van archeologen onderling soms lijnrecht tegenover elkaar.

Vooraleer het identifikatievraagstuk aan te snijden, lijkt ons dan ook een beschrijving van het ons door de archeologie verschafte „houvast” wenselijk.

(1) Na uitwisseling van wederzijdse gegevens, hadden wij met prof. dr A. Van Doorselaer en drs M. Rogge een aantal verhelderende gesprekken betreffende het archeologische aspect. Hiervoor onze welgemeende dank!

In een gebied als België waar de Romeinse organisatie vanaf het einde van de 3de eeuw grotendeels ontreedderd was, kan logischerwijze enkel op een bescheiden getuigenis van de nekropolen uit de 4de en de 5de eeuw worden gerekend.

Een eenvoudige blik op kaart VII (begraafplaatsen uit de periode na 256) bij VAN DOORSELAER 1967 toont ons vooral noordelijk België als een blanke vlek.

Ook stelt men in noordelijk Gallië in de 4de eeuw, dit in tegenstelling met vroeger, de massale intrede vast van inhumatie (naast krematie), een verschijnsel waarover al evenmin het laatste woord gevallen lijkt. Vooral echter een opvallende versobering en verschraling van de funeraire uitrusting maken het de archeologen moeilijk.

De 5de eeuw treedt dan nog naar voren als de meest opake periode. Waar graven uit die tijd voorkomen in associatie met 4de- en 6de-eeuwse graven, zoals op het door Pirling bestudeerde grafveld van Krefeld-Gellep, zijn ze enigszins gemakkelijker detekteerbaar gebleken (JAMES 1979, 71) (1).

Van zeer groot en tot nu toe totaal miskend belang voor de Germaanse kolonizatie van België en Noord-Frankrijk is evenwel een ontegensprekelijk als Germaans te bestempelen laag die in de 4de- en 5de-eeuwse begraafplaatsen vangoemd gebied aangetroffen wordt.

Het in 1974 gepubliceerde *Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen Unterer Elbe und Loire* van de Duitse archeoloog H. W. Böhme dient in dit opzicht dan ook als een openbaring beschouwd.

De Germaanse aanwezigheid, vooral te herkennen aan

(1) Gelijkaardige konklusies voor het grafveld van Ehrang door Böhner en voor Lotharingen door Stein worden nu betwist door Ament en James (JAMES 1978, 64-69).

grafgiften als wapens en in groot getal gedragen *fibulae* (mantelspelden) en (minder indikatief valabele en overigens in provinciaalse ateliers vervaardigde) gordelgarnituren en andere sieraden, moet werkelijk een indrukwekkend karakter hebben gehad.

Deze aanwezigheid verschijnt zowel aan de militaire als aan de urbane en rurale horizont.

Enkele voorbeelden.

De laat-Romeinse begraafplaats Vermand III, een urbane nekropool uit de 2de helft van de 4de eeuw, bevat 20 % als Germaans te determineren graven. Deze vertegenwoordigen een aanzienlijke sociale bevolkingslaag en vormen een geïntegreerd onderdeel van de nekropool. Böhme veronderstelt dat de nekropolen van de andere grote stedelijke agglomeraties zoals Boulogne, Amiens, Bavay en Doornik uit die tijd éénzelfde beeld moeten hebben vertoond (BÖHME 1974, I, 174).

Van begraafplaatsen van landelijke nederzettingen kan hetzelfde worden gezegd : in Abbeville-Homblières bij St. Quentin b.v. stond op dat ogenblik een Germaanse toplaat aan het hoofd van de plaatselijke *villa rustica* (BÖHME 1974, I, 174-175).

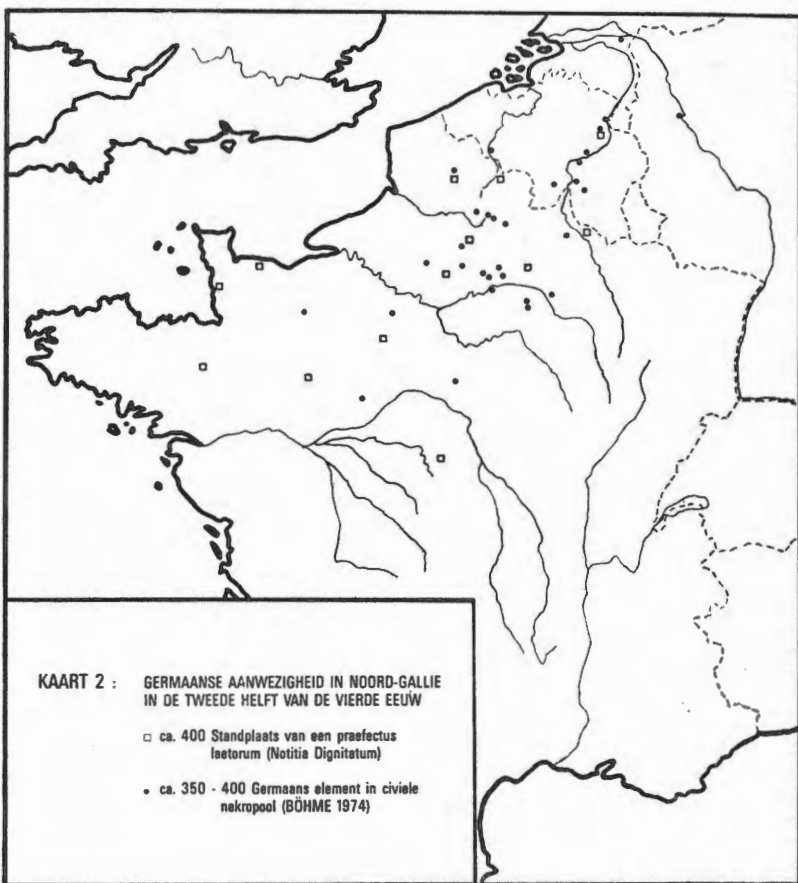
En dan is er ook nog de Germaanse aanwezigheid in het laat-Romeinse leger, zoals deze b.v. te Oudenburg aan het licht is getreden.

M.b.t. de Germaanse kolonizatie en de taalproblematiek is het echter vooral het civiele element dat ons moet interesseren.

Om ons hiervan een beeld te kunnen vormen hebben wij aan de hand van BÖHME 1974, I, 276-338 zelf een kaartje getekend van de civiele begraafplaatsen tussen Noordzee en Rijn waar een belangwekkende Germaanse vertegenwoordiging tijdens de periode 350-400 werd vast-

gesteld (kaart 2). Wij hebben hierbij de strengste criteria in acht genomen : „Einzelfunde”, in de meeste gevallen nochtans ook ongetwijfeld duidend op echte nekropolen, en ook begraafplaatsen met militaire inslag werden niet gekarteerd.

Op dit kaartje hebben wij ook nog de *laetistandplaatsen* zoals door de *Notitia* beschreven, aangebracht.



2.1.4. Vergelijking van de gegevens. Omschrijving van het Germaanse element in Noord-Gallië

De *Laetenforschung* neemt een aanvang met J. Werner. Zoals na hem een aantal Belgische archeologen o.w. H. Roossens en A. Van Doorselaer, identificeert hij de *laeti* met de 4de- en 5de-eeuwse Germanen over wier begraafplaatsen wij hebben gehandeld sub 2.1.3.

Deze nekropolen zouden de bakermat zijn geweest van de gelijksoortige begrafenisritus door de Merovingers in de loop van de 6de-7de eeuw verder uitgedragen in noordelijk Gallië, de z.g. *Reihengräbercivilisation*.

Werners theorie van de *Laetencivilisation* werd aangevallen door J. Dhondt, S. J. De Laet en P. Hombert (vgl. BÖHME 1974, I, 195), doch heeft als uitgangspunt schitterende dienst bewezen.

De studies van K. Böhner, R. Günther en H. W. Böhme wijzen nu echter ook in een andere richting.

Terwijl de graven uit de streek van Namen en Noord-Frankrijk nl. duidelijk een sociale „Oberschicht” vertegenwoordigen, ligt het volgens deze auteurs voor de hand de *laeti* als een „Unterschicht” te bestempelen.

Bovengenoemde auteurs zien overigens ook nog een aantal andere inkompatibiliteiten qua ruimte en tijd die de identifikatie van de „historische” *laeti* en de „archeologische” „Oberschicht” in de weg staan.

Hoe is de „Oberschicht” sub 2.1.3. beschreven dan wél te determineren?

K. Böhner denkt aan Frankische gefedereerden (BÖHNER 1963, 160 e.v.), R. Günther aan *gentiles* en *scutarii* (in 1971, zie GÜNTHER 1975, 231-233). H. W. Böhme geeft de voorkeur aan gekontrakteerde groepen zoals Rechterrijnse *socii*, die onafhankelijk van het Romeinse leger bijdroegen in de verdediging van noordelijk Gallië en wel-

licht goedschiks naar hun heimat terugkeerden en er allerlei vormengoed importeerden (BÖHME 1974, I, 203 en 206).

Böhme weet heel wat bronnen aan te halen waaruit mag blijken dat in de eerste helft van de 4de eeuw een stroom vrije Germanen Gallië binnendrong (BÖHME 1974, I, 197), doch het verleidelijkst van al is de opvatting van Günther, die de Latijnse teksten ter zake aan een zeer diepgaande studie heeft onderworpen en tot de konklusie komt dat het hier alleen kan gaan om *gentiles*, die inderdaad een rijke en sterk geromanizeerde „Oberschicht” vertegenwoordigden, zoals de *laeti* de Noordgallische gebieden (her)bevolkten, militair echter veel hoger aangeschreven stonden en zelfs de persoonlijke lijfwacht van de keizers vormden (GÜNTHER 1975, 228-231).

Dat de *laeti* inderdaad niet tot de toplaag te rekenen waren, kan worden afgeleid uit het feit dat ook de *Lex Salica* (507-511) met de term *letus* een klasse van half-vrijen aanduidt: het weergeld dat de *letus* (net als de „Romein”) waard was, bedroeg 100 *solidi*, wat overeenkwam met slechts de helft van de boete gesteld op de manslag van een vrije Frank (ZÖLLNER 1970, 117).

Nog later, meer bepaald in het middeleeuwse domaniale bestel, betekent *letus* zoveel als „cijnsplichtige tenurehouder” (vgl. ook de term *mansi lidiles* uit die tijd).

Het zou echter al even verkeerd zijn in de term „Unterschicht” ter determinering van de *laeti* een aanleiding te zien om de *laeti* op gelijke voet te stellen met de havelozen en lijfeigenen.

De *laeti* waren integendeel een soort middenlaag, een potentie dus, die het evenwel in sociaal opwaartse richting vrij moeilijk moet hebben gehad.

Tot slot.

De archeologie heeft aangetoond dat zeker niet *laeti* alleen, doch ook andere groepen Germanen de bodem

hebben geëffend waarop in de 5de eeuw het Frankische rijk en de erdoor gedragen *Reihengräbercivilisation* kon ontstaan. Als wij de totale Germaanse aanwezigheid in noordelijk Gallië tijdens de 4de eeuw willen omschrijven, dienen wij ons derhalve bewust te zijn van het polygene karakter dat deze aanwezigheid heeft gekenmerkt.

Differentiatie qua herkomst

De recente studies van E. Demougeot, H. W. Böhme en J. Simpson bevestigen de stelling, dat, wat hun herkomst betreft, de 3de- en 4de-eeuwse nieuwe elementen in Noord-Gallië zeker niet tot één homogene groep te rekenen zijn.

Vóór deze auteurs hadden ook reeds E. Léotard, V. A. Sirago en A. H. M. Jones in dezelfde lijn gedacht.

Simpson b.v. maakt een wezenlijk onderscheid tussen de *laeti* ten tijde van Maximianus en die van later, hierbij vooral steunend op de woorden *Laetus postliminio restitutus* uit de al boven aangehaalde passus. Hier zouden onmogelijk Germaanse krijgsgevangenen (zoals echter wel in het lofdicht op Constantius Chlorus) kunnen zijn bedoeld (SIMPSON 1977, 169-70).

Wellicht ging het hier om (denkelijk overwegend Germaanse, zie de etymologie *infra*) bevolkingsgroepen die zich vanaf 260-268 en 275-276 naast oude *coloni* in noordelijk Gallië hadden kunnen vestigen, doch achteraf door de Germaanse invallen tijdelijk het Romeinse kamp hadden moeten verlaten.

De definiëring van het *postliminium* in de *Codex Theodosianus* (Lib. 5, VII : *de Postliminio* (a° 366), ed. P. KRUEGER, 166-167) zegt duidelijk dat de gerehabiliteerde *laetus* alleszins moest kunnen bewijzen dat dit gebeurd was *non sua voluntate sed hostili depraedatione*. Vgl. in dit opzicht de opvatting van V. A. Sirago die de *laetus* beschouwt

als de Gallische boer die niet rebelleert t.o. de *bagauda* of hij die het wel doet (zie DEMOUGEOT 1970, 102).

Ook volgens Böhme ging het in het begin om door Germanen gevangengenomen bewoners van noordelijk Gallië. In 288 waren inderdaad groepen Frankische Germanen Gallië binnengevallen. Deze akties werden door Maximianus prompt met vergeldingsexpedities beantwoord, waarbij hij de teruggave van de gevangenen bedong (BÖHME 1974, I, 196).

Onder Chlorus daarentegen ging het werkelijk om krijgsgevangenen uit een strijd tegen infiltrerende Chamaven en Friezen. Dezen werden vooral dieper in Gallië ingeplant (BÖHME 1974, I, 196-197).

Een analyse van de *laet*eenheden opgesomd door de *Notitia* bevestigt deze zienswijze : in tegenstelling met de zuidelijke kontingenten *laetorum Batauorum*, *Francorum*, *Teutonicianorum* en *laetorum gentilium*, etc., wordt te Famars een kontingent *laetorum Nerviorum* vermeld (ed. SEECK 1962, 216-217).

Uit de (overigens totaal ongewone) overeenkomst standplaats-herkomst van het kontingent in dit laatste geval kan men opmaken dat de *laeti* van Famars, indien ze tenminste zelf niet van Nervii afstamden, toch een groep vormden die een eigen identiteit bezat en het gebied van de Nervii wellicht reeds zeer lang bevolkte.

Al staat het dus vast, dat de later en zuidelijker ingeplante *laeti* Germanen waren, het is onzeker of dit met alle „Nervische” *laeti* ook het geval was.

De meeste *laeti* zullen evenwel Germanen zijn geweest.

Het woord *laetus* zelf is nl. van Germaanse origine : Germ. **lāta*- „laat, halfvrije” (cf. Got. *fra-lēts* ‘vrijgelatene’ bij Got. *lētan*), door het Latijn in de 3de-4de eeuw al ontleend (GVSSSELING 1976, 86).

Daar *laetus* niet enkel in de Salische, maar ook in de

Ripuarische, Alamannische, en vooral Saksische en Friese wetten voorkomt (NIERMEYER 1976, 616-617), mag worden aangenomen dat dit woord reeds in het vrije Germanië een sociaal begrip was, dat dan naderhand de juridische status van bepaalde Germanen die binnen de grenzen van het Romeinse Rijk gevestigd waren, dekte.

Latere differentiatie in geografisch perspectief

De eerste *laeti* worden door de teksten gelokaliseerd in de gebieden van de Nervii en de Treveri, beide door hun ligging het zwaarst ten prooi gevallen van de Germaanse raids van het 3de kwart van de 3de eeuw.

Ook in het Nervische gebied ten noorden van de driehoek Cassel-Bavay-Tongeren, waar blijkens de archeologie de Romeinse structuren grotendeels waren opgegeven, moeten *laeti* geïnstalleerd zijn geweest.

Door het vroegere verdwijnen aldaar van de *fundi* met als centrum de *villae*, de pijlers van de Romeinse rurale organisatie, stonden hun activiteiten er evenwel op een zeer laag peil.

De zuidelijke delen van Noord-Gallië waren minder zwaar geteisterd en ook niet zo sterk ontvolkt.

Oude *fundi* bloeiden er in de 4de eeuw weer op, vaak zelfs onder leiding van een Germaanse aristokratische laag die zich begrijpelijkerwijze liever daar dan in de noordelijke sectoren had gevestigd.

Na een halve eeuw, d.w.z. om 400, moet ook deze laag, waarin men in navolging van Günther *gentiles* kan zien, volledig zijn opgegaan in de Romeinse cultuur.

Dezelfde Germaanse „Oberschicht” treft men ook aan in de stedelijke agglomeraties, waarvan bekend is dat ze niet op de aanwezigheid van *laeti* gesteld waren. De Romeinse overheid poogde deze laatsten trouwens zoveel mogelijk op de z.g. *terrae laeticae* te houden.

In 365 werden zelfs huwelijken tussen „provincialen” en „barbaren” (zowel *laeti* als „Oberschicht” kunnen hier bedoeld zijn) verboden.

De structuur van de grafvelden waar de „Oberschicht” wordt aangetroffen, wijst evenwel in een andere richting. Dat de demografische symbiose en de daar eventueel uit voortvloeiende sociale opmars niet te stuiten was, wordt bewezen door het feit dat gemengde huwelijken wél voorkwamen : de usurpator Magnentius (350-359) stamde nl. van een *laeta* af (BÖHME 1974, I, 200).

Bovendien zal deze evolutie niet zijn tegengewerkt door het feit dat *laeti* e.a. met Romanen samen dienst namen in het Romeinse leger.

In België, meer bepaald in de streek van Namen, treft men een merkwaardige groep van 4de- en 5de-eeuwse begraafplaatsen met Germaanse inslag aan. Zie de kaart in ROOSENS 1968, 93, die als verspreidingsgebied Tussen-Samber-en-Maas, een deel van Haspengouw en vooral nog de Condroz aanwijst.

Kenmerken van deze streek : een vruchtbare bodem, een ertshoudende ondergrond en in de Condroz de beschikking over het typische Condruzische reliëf, dat zich uitstekend leent tot wat in het archeologische jargon „bergvesting” wordt genoemd.

Furfooz is er een goed voorbeeld van. De begraafplaats ligt in de onmiddellijke nabijheid van een versterkte rotsige hoogte, waar Germaanse families woonden die voor de Romeinse staat als gelegenheidsmilities optraden en o.a. voor de bewaking van de Romeinse wegen instonden.

Hier past het werkelijk te spreken van „boerensoldaten”.

Daar ordinaire *laeti* hier zeker niet in aanmerking komen, mag misschien wel worden gedacht aan *laeti gentiles*, een term uit de *Notitia*.

Besluit.

De indrukwekkende Germaanse civiele aanwezigheid die in zuidelijk België en Noord-Frankrijk vanaf ca. 350 aan de oppervlakte treedt, is beslist niet ongenueanceerd te definiëren.

Zowel naar oorsprong als naar verschijningsvorm zijn uitgesproken verschillen waar te nemen.

Kaart 2 waarop wij zowel de gegevens van de archeologie als van de teksten (*Notitia*) hebben aangebracht (dus enkel 4de eeuw), bewijst dat „Oberschicht” en *laeti* elkaar in ruimte eigenlijk niet uitsluiten.

Hieruit kan worden afgeleid welk gebied algemeen gesproken ontvankelijk was voor het immigrerende Germaanse element.

Het Franse departement Aisne doet zich in dit opzicht als invalskorridor voor, een vaststelling die met het oog op de interpretatie van de kaart van de *-(in)iacas*namen al evenmin van belang ontbloomt zal zijn.

De vraag naar de oorspronkelijke taal van de *laeti* e.a., vooral dan van deze groep ervan die de gebieden van de Nervii en Treveri bevolkte, kan men enkel met gissingen beantwoorden.

Relevanter is de vraag welke taal deze groep (vooral) sprak bij de komst van de Franken.

De enige aanwijzing hier voorhanden komt dan nog uit de hoek van de taalkunde zelf: Gysseling heeft langs toponymische weg bewezen dat in het grootste deel van België (en dus zeker in het *laetigebied*) tijdens de 4de eeuw Romaanse klankregels golden. Zie 0. Inleiding.

De *laeti* waren bijgevolg een groep die zich snel liet romanizeren.

Ook E. Ewig (1965) en R. Schützeichel (1973) hadden al gelijkaardige veronderstellingen geopperd (SCHÜTZEICHEL 1973, 597; EWIG 1965, 23), vooral echter Gysseling denkt

er zo over aan de hand van zeer bewijskrachtige passussen uit de *Lex Salica* : § 104, 9 *militunias vel letas romanas* en § 117 *romanum ingenuum aut tributarium vel militem* (GYSSSELING 1976, 89).

De *laeti* waren beslist geen toplaag en het is bekend dat ze vanaf de 3de eeuw samen met Romanen in het leger dienden (BÖHME 1974, I, 196) en samen met een substraat van *coloni* en slaven de Noordgallische bodem bewerkten.

De „Oberschicht” op haar beurt (volgens Günther *gentiles*), die de oude Romaanse aristocratie naar de kroon stak, zal om welbegrepen redenen alles in het werk hebben gesteld, om zo snel mogelijk het Latijn te assimileren.

Toen Chlodio en zijn krijgers in de eerste helft van de 5de eeuw een begin maakten met hun zuidwaartse expansie, troffen zij derhalve vrijwel uitsluitend Romaanstaligen aan : *In his autem partibus, id est ad meridianam plagam, habitabant Romani usque Ligerim fluvium* (Gregorius Turo-nensis, *Historia Francorum* II. 9, zie DE BOONE 1954, 140).

2.2. De 5de eeuw

2.2.1. Chlodio en de Frankische kolonizatie van de eerste helft van de 5de eeuw

In de oudejaarsnacht van 406 op 407 staken de Boergonden te Mainz de Rijn over richting Worms. De Rijn-grens begaf.

Ongeveer tegelijkertijd verwoestten andere barbaren o.a. Amiens, Arras, Thérouanne en Doornik (bron : Hieronymus ca. 410).

Merkwaardigerwijze bleef Cambrai — althans volgens de bronnen — gespaard. Echter niet voor lang, want enkele decennia later richtten Franken, in die tijd nu eens de vriend, dan weer de vijand van de Romeinen (DE

BOONE 1954, 128), onder leiding van één van hun vorsten Chlodio, een aanval op deze stad.

Het optreden van Chlodio, te dateren tussen ca. 430 en 450, wordt ons beschreven door een drietal bronnen.

De hoofdbron, Gregorius Turonensis, verhaalt hoe Chlodio (via Tongeren?, zie GYSSELING 1981, 106) vanuit *Dispargum* (Duisburg?) eerst verspieters uitstuurde naar Cambrai, dan zelf volgde, er de Romeinen versloeg en vervolgens zijn opmars voortzette tot aan de Somme.

Sidonius Appollinaris deelt ons mee dat Chlodio op een bepaald ogenblik de open velden der Atrebatens (Artois) was binnengevallen en nabij een dorp *Helena* met de Romeinen, die er eerst een Germaanse bruiloft hadden overvallen, slag leverde. Gysseling dateert dit optreden na de inname van Cambrai (GYSSELING 1981, 106), Roosens ervoor (ROOSENS 1968, 97).

Onze derde bron is minder bekend en ook niet zo hoog gekwoteerd als de twee vorige : het *Liber Historiae Francorum* (726-727).

Hier vernemen wij dat Chlodio zich verplaatste door het Kolenwoud, Doornik innam, daarop doorstootte naar Cambrai, waar hij korte tijd verbleef en de Romeinen die hij er vond, doodde.

Vooraf uit de historische gegevens over de periode na hem kan men opmaken dat Chlodio zeker niet zoals Chlodowich koning der Franken is geweest. Ook te Doornik, Thérouanne (?) en wellicht ook elders bestonden koninkrijkes. Nadat Doornik de nieuwe hoofdstad was geworden, bleef b.v. te Cambrai nog een halve eeuw een zelfstandig koninkrijk bestaan. Volgens het verhaal van Gregorius maakte Chlodowich hier een einde aan door op arglistige wijze Ragnaharius, die er koning was, eigenhandig te gaan vermoorden.

Nog vóór het midden van de 5de eeuw stond dus al wat

lag tussen het gebied der Tongeren (*in termino Thuringorum*, sic) en de Somme (*usque Summenam fluvium*) onder Frankisch gezag (Gregorius Turonensis, *Historia Francorum* II. 9, zie DE BOONE 1954, 140).

Uit de snelheid en de slagkracht die Chlodio en zijn lieden ten toon spreidden, kan men bezwaarlijk opmaken dat landhonger op zichzelf een eerste motief is geweest.

In tegenstelling met de volksverhuizing van later, die een massaal en werkelijk agrarisch karakter had, dient het optreden van Chlodio in de eerste helft van de 5de eeuw gezien als een streven om het na 406/407 in Noord-Gallië ontstane machtsvacuüm op te vullen, iets wat andere *usurpatores* vóór hem ook gedaan hadden en wat een aantal Frankische en Romeinse aristokraten trouwens nadien ook nog zouden proberen.

De Salische Franken hadden zich overigens al geruime tijd met de Romeinen verbonden (*foederati*) en ook Chlodowich, de vader van Chlodowich, was nog zowel gefedereerde van Rome als koning der Franken.

De succesvolle opmars van Chlodio dient echter in zijn kontekst geplaatst en is wellicht te beschouwen als de bezegeling van een situatie die in de voorafgaande decennia door Salische stamgenoten van hem in zuidelijk België en Noord-Frankrijk geschapen was.

Voor het uitwerken van deze veronderstelling kunnen wij steunen op de kaart van de *-(in)iacasnamen*.

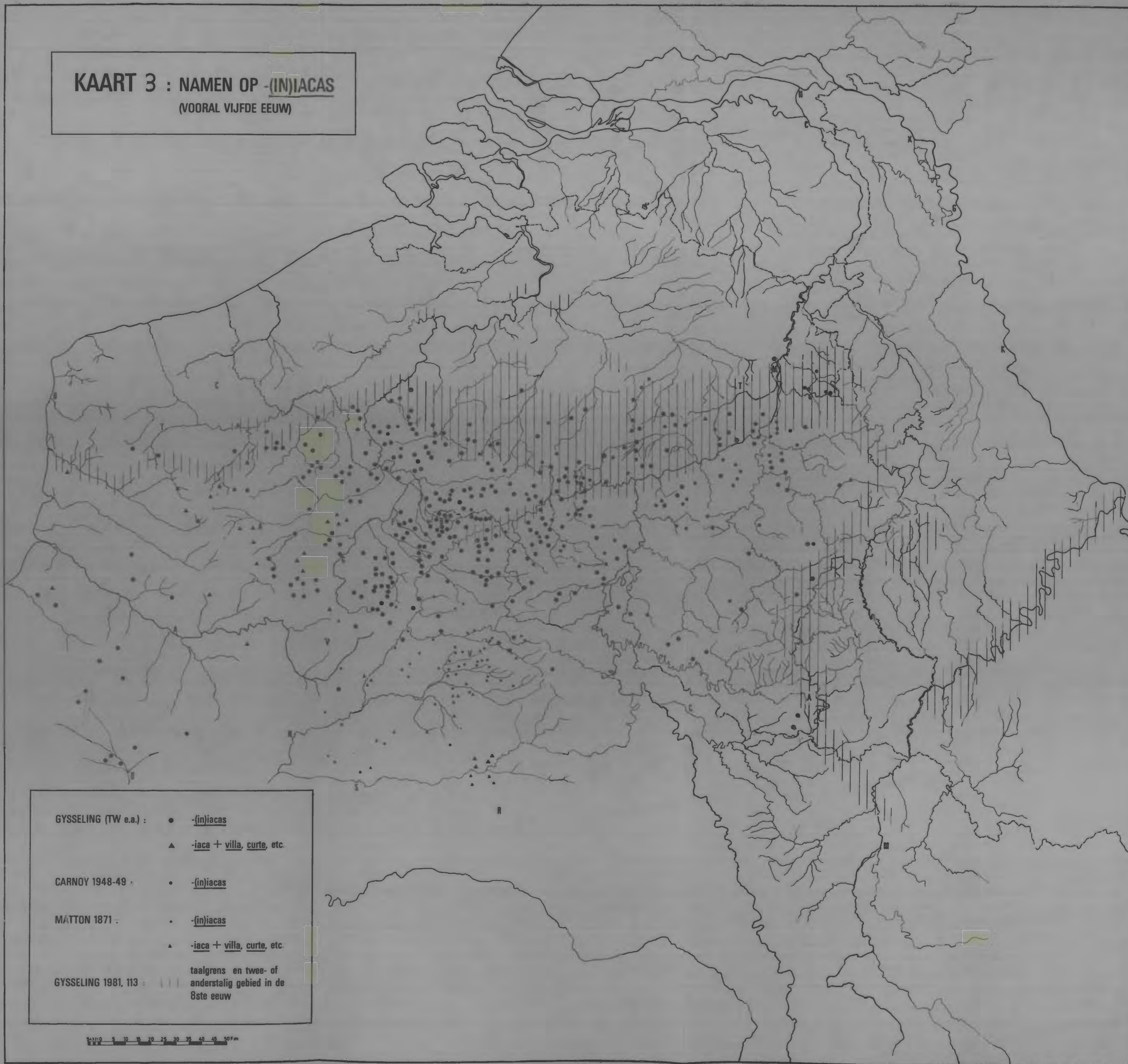
2.2.2. Het gebied van de *(in)iacasnamen* (kaart 3)

2.2.2.1. Algemeen beeld

In de ruimte laat het Frankische optreden zich aflezen van de kaart van de *-(in)iacasnamen* (zie 1).

Het epicentrum van het *-(in)iacasgebied* is niet de streek van Cambrai en evenmin het gebied van de andere inge-

KAART 3 : NAMEN OP -(IN)IACAS
 (VOORAL VIJFDE EEUW)



- GYSSELING (TW e.a.) : ● -(in)iacas
 ▲ -iaca + villa, curte, etc.
 CARNOY 1948-49 : ● -(in)iacas
 MATTON 1871 : ● -(in)iacas
 ▲ -iaca + villa, curte, etc.
 GYSSELING 1981, 113 : ||| taalgrens en twee- of
 anderstalig gebied in de
 8ste eeuw

0 5 10 15 20 25 30 35 40 45 50 km

nomen steden zoals Doornik en Arras. Deze laatste stad was haar verwoesting in het begin van de 5de eeuw trouwens nog niet te boven gekomen. Het leven van de H. Vaast verhaalt hoe deze bisschop er bij het begin van de 6de eeuw i.p.v. een stad één grote ruïne aantrof (VAN UYTFANGHE 1981, 36). Van heel omliggend Artois kon ten tijde van Chlodio blijkbaar hetzelfde worden gezegd. Deze laatste rukte nl. op door de „open(liggende)” velden van de *Atrebatas* : *patentes Atrebatum terras pervaserat* (Sidonius Appollinaris, *Carmina*, V. *Pan. in Maiorianum*, 209 e.v., zie DE BOONE 1954, 140-141).

De kern van het verspreidingsgebied van *-(in)iacas* is integendeel het gebied met als centrum Bavay, duidelijk ontsloten door het wegenet dat van daar vertrok. Vermelden wij dat de weg van Bavay naar Reims, de oude hoofdplaats van de *Gallia Belgica*, liep over Vervins, waarvan het omliggende eveneens goed van *-(in)iacas* werd voorzien.

Het zou echter verkeerd zijn alleen het Romeinse wegenet in te roepen ter verklaring van de *-(in)iacas*kaart.

De noordelijke helft van het Franse departement Aisne (dus het gebied zuidelijker en oostelijker dan de Somme, traditionele terminus van de machtsontplooiing van Chlodio) tekent zich af als de bodem van de trog met de *-(in)iacas*namen waarmee Noord-West-Frankrijk werd bezaaid.

Een vergelijking met de kaart van de 4de-eeuwse Germaanse inwijking in zuidelijk België en Noord-Frankrijk laat vermoeden dat de Germaanse kolonisten van de eerste helft van de 5de eeuw dezelfde weg hebben gevolgd als de 4de-eeuwse Germaanse „Oberschicht”, doch precies in het Zuiden van het departement Aisne grotendeels tot stilstand zijn gekomen, na er blijkbaar op deze „Oberschicht” gebotst te zijn. De kaart van de 4de-eeuwse

Germaanse aanwezigheid in Noord-Frankrijk wijst nl. het departement Aisne als concentratiegebied aan : niet minder dan 9 van de 22 door ons gekarteerde nekropolen met Germaanse inslag komen daar voor.

Het Noorden van het departement Aisne telt dus talrijke *-(in)iacas*namen, doch het is vooral het gebied ten noorden daarvan dat met dergelijke namen en bijgevolg met de Germaanse kolonisten van het begin van de 5de eeuw flink werd opgevuld.

Zoals gezegd, gaat het hier in de eerste plaats om het gebied van de oude *civitas Nerviorum* (> ± *civitas Camaracensium*), een belangrijk, zoniet het belangrijkste en oudste onderdeel van het hele *laetigebied*.

Doordat in dit gebied de 4de-eeuwse „Oberschicht” in veel mindere mate aanwezig was (zie kaart 2; zie ook 2.2.2.2.4.), zagen de Frankische kolonisten, die trouwens zelf een potentiële „Oberschicht” vertegenwoordigden, hier een betere kans dan waar ook om zich de plaatselijke macht toe te eigenen.

Hiermee is ook de 5de-eeuwse landname in de diepte getypeerd. Aan het gros van de *-(in)iacas*namen moeten dus onvermijdelijk Gallo-Romeinse woonkernen beantwoorden, iets wat b.v. zou kunnen worden nagegaan door de transponering van de *-(in)iacas*kaart op de *-iac*kaart van het bestudeerde gebied. Een dergelijke transponering zou dan elkaar komplementerende *-(in)iacas*- en *-iac*gebieden dienen op te leveren.

Belangrijk is ook de vaststelling dat het *-(in)iacas*gebied zeker niet het gebied is van Chlodio's opdringen zoals het ons door de teksten wordt beschreven. Het *-(in)iacas*gebied legt integendeel getuigenis af van een geografisch veel omvangrijkere Germaanse expansie. Het optreden van Chlodio kan er slechts een (politiek gezien vanzelfsprekend belangrijk) onderdeel van zijn geweest.

Indien het *-(in)iacas*gebied nl. het gevolg zou zijn geweest

van het optreden van Chlodio of diens latere stamgenoten Childerik en Chlodowich, zou het veel westelijker gelegen hebben en b.v. Arras, Cambrai of Doornik als centrum hebben gehad.

Het was er Chlodio duidelijk om te doen de steden die nog niet in Frankische handen waren, doch waar het nominale gezag gekoncentreerd bleef, in te nemen.

Het grote gebied dat tussen Duisburg-Tongeren en deze steden lag, moet op zijn minst een generatie vóór hem stilzwijkend door groepen Salische Franken zijn ingenomen, die vanaf 406/407 het hun als Romeinse gefedereerden toegewezen Taxandrië verlaten hadden op zoek naar aantrekkelijker woongebieden.

In deze woongebieden, sub 2.1.4. beschreven als *laetisektor* bij uitstek, dienen dan ook de wortels van het plaatsnaamtype op *-(in)iacas* gezocht.

De Franken wier naam door de toponymie bestendig werd, stelden zich ongetwijfeld naar het voorbeeld van hun koningen als aristokraten aan.

Ze vertegenwoordigden net als de 4de-eeuwse „Oberschicht” evenwel een zo klein percent, dat hun taalkundig element te verwaarlozen was en onmogelijk van blijvende aard kon zijn.

In het begin moet het optreden van de Frankische top-laag echter een zodanige indruk hebben gemaakt dat een auteur als Sidonius Appolinaris in een lofdicht op de geromanizeerde comes van Trier Arbogastes (3de kwart van de 5de eeuw) schreef dat het Latijn in Belgica en in het Rijnland teloorgegaan was : *sermonis pompa Romani, si qua adhuc uspiam est, Belgicis olim sive Rhenanis abolita terris in te resedit* (Sidonius Appolinaris, *Epistularum liber IV*, 17, zie DE BOONE 1954, 147).

De romanisering van de Germaanse kolonisten in Noord-Frankrijk en zuidelijk België is nog begrijpelijker als men

weet dat hun vestiging aldaar een geleidelijk en vooral gefazeerd proces is geweest.

Liefst drie tot vier kolonizatiegolven, telkens gevolgd door de voor integratie naar taal en cultuur nodige tussentijd, zijn er nl. te noteren :

- a. 4de eeuw : historische *laeti* en archeologische „Oberschicht” ;
- b. 5de eeuw (eerste helft) : gefedereerde Franken met Chlodio's optreden als episode : *-(in)iacas*namen ;
(tweede helft) : (zie *infra*, 2.3.) nieuwe archeologische horizont ;
- c. 6de en 7de eeuw : (zie *infra*, 2.3.) doorsijpeling van de massale kolonizatie die Vlaanderen definitief van het Germaanse element voorzag.

Op het ogenblik dat faze c inzette, waren zuidelijk België en Noord-Frankrijk inderdaad een voldoende gestructureerd en kompakt blok geworden om de Germaanse inwijking taalkundig in te dijken.

Enkel de noordelijke zoom met de (schaarse) Dietse *-(in)iacas*namen langs de huidige taalgrens is uit te leggen als een zeer lichtjes terugplooiën van dit blok. Zie ook sub 1.

Al het bovenstaande ter toelichting van de paradoks dat een plaatsnaamkundig type op basis van een Germaanse persoonsnaam uiteindelijk getuigenis aflegt van de vorming van een kompakt Romaans blok.

2.2.2.2. Begrenzing

2.2.2.2.1. Het Zuiden

Zoals in oostelijke en westelijke richting ebt *-(in)iacas* ook zuidwaarts af.

Op kaart 3 is goed zichtbaar hoe *-(in)iacas* in het Zuiden van Aisne en in de streek ten noorden van Reims wordt afgelost door *-iaca curte*, een verschijnsel ook in het oude bisdom Atrecht waarneembaar (voor een interpretatie : GYSSELING 1973, 242-243), doch nog niet in zijn volle omvang bestudeerd.

Hetzelfde kan worden gezegd van het Zuidwesten van het *-(in)iacas*gebied.

Boven werd al opgemerkt dat *-(in)iacas* ook in de zuidelijke Oise voorkomt (zie 1). Misschien komt het nog zuidelijker voor, d.w.z. in *Lugdunensis* en *Aquitania*.

Een tematisch toponymisch onderzoek van dit gebied behoort daarom tot de wenselijkheden en zou ongetwijfeld bijdragen tot de interpretatie van *-(in)iacas* in het algemeen en tot het nog scherper stellen van een kronologie in het bijzonder.

2.2.2.2.2. Het Oosten

Op uitzondering van een grote blanke vlek met Rochefort als centrum, treft men in het gebied ten zuiden en ten oosten van de Maas *-(in)iacas* niet in dichte, doch ook weer niet in dunne bezaaiing aan.

Er is ten eerste het in de 4de eeuw nog vrij homogene zuidelijke (= huidige) deel van het Ardennenmassief (zie VERHULST & BLOK 1981, 118-119), waar landbouwers als de *laeti* moeilijk hun gading konden vinden.

Toch bevond zich even ten zuiden ervan, nl. te Yvois (Carignan) een standplaats van *laeti*, die er reeds ten tijde van de Tetrarchie gevestigd waren.

Ten noorden van het Ardennenmassief wordt bovendien vanaf het midden van de 4de eeuw tot de 5de eeuw een archeologisch sterk geprofileerde laag met de trekken van de „Oberschicht” zoals beschreven sub 2.1.3. aangetroffen.

Misschien kan het hier wel gaan om *laeti gentiles* (*Notitia*) of andere vrije Rechterrijnse milities (zie 2.1.4.).

Het voorkomen van deze „Oberschicht” aan de ene kant en de (beperkte) aanwezigheid van *-(in)iacas*namen aldaar aan de andere kant zou er kunnen op wijzen dat deze sektor, zoals ook het Noorden van Aisne, één van de gebieden is, van waaruit de z.g. *Reihengräberzivilisation* in het latere Merovingische rijk werd uitgedragen, dit nadat de Frankische kolonisten er met deze reeds geromani-zeerde Germaanse „Oberschicht” in contact waren getreden.

In het gebied van Trier ten slotte treft men geen *-(in)iacas*namen aan.

Wij hebben boven al verondersteld dat de *laeti* er hun identiteit verloren hadden (1).

Doch ook de tweede noodzakelijke voorwaarde voor de aanwezigheid van *-(in)iacas*namen was daar niet voorhanden : de imponerende Salisch-Frankische stempel als gevolg van de expansiegolf met figuren als Chlodio.

Te Trier noteert men daarentegen in het 3de kwart van de 5de eeuw het koninkrijk onder Romeinse soevereiniteit van Arbogastes. Dit koninkrijk heeft zich, hoewel het ook Westfrankische wortels moet hebben gehad (GYSSSELING 1981, 107), dan ook nooit van *-(in)iacas* bediend.

2.2.2.2.3. Het Westen

Het kustgebied Boulogne-Abbeville en een aansluitend oostelijk gebied zijn bijzonder arm aan *-(in)iacas*namen.

Daar zijn historisch ook geen *laeti* bekend.

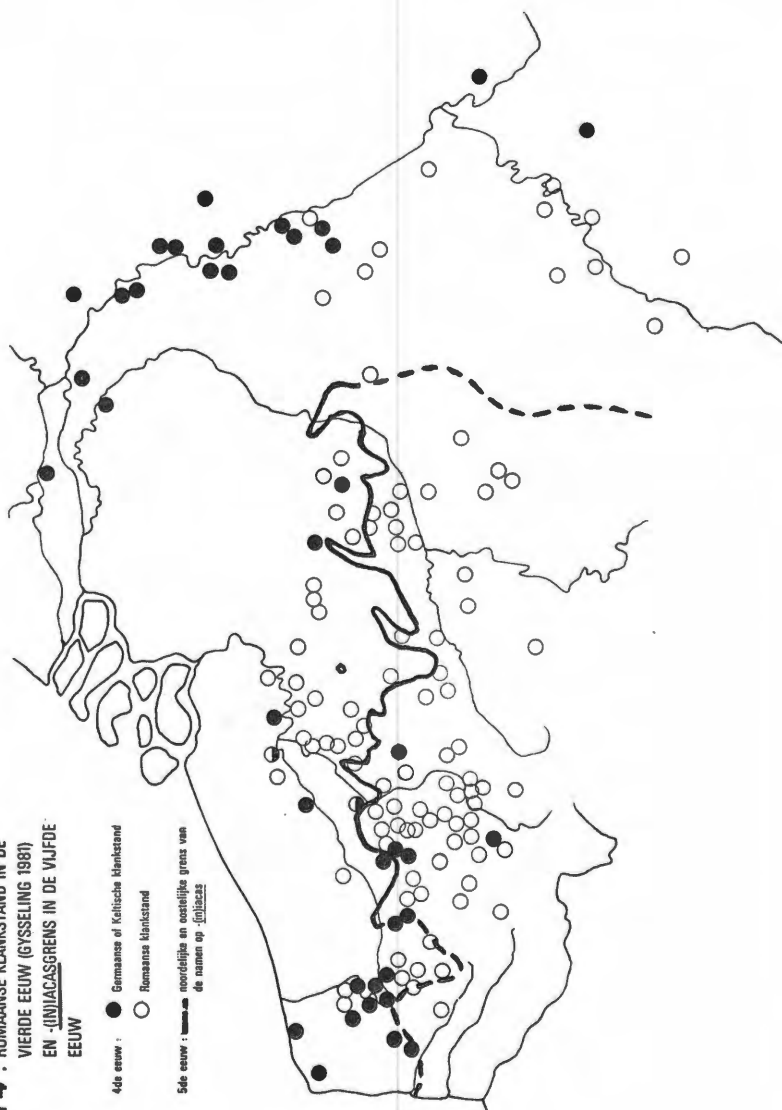
Tijdens de 4de eeuw vigeerde er, anders dan in het

(1) Vandaar dat men in deze streek vrij moeilijk naar sporen van *laeti* zal zoeken, al hebben toponymisten dit (o.a. aan de hand van *-lartoponiemen*) (vruchteloos) gepoogd (zie EWIG 1954, 26).

**KAART 4 : ROMAANSE KLANKSTAND IN DE
VIERDE EEUW (GYSSELING 1981)
EN -[INI]ACASGRENS IN DE VLIJFDE
EEUW**

4de eeuw : ● Germaanse of Keltische klankstand
○ Romaanse klankstand

5de eeuw : ——— noordelijke en oostelijke grens van
de naam op -[INI]ACAS



binnenland, het gezag van de *comes Litoris Saxonici*, die eveneens het Britse deel van de *Litus Saxonicum* onder zijn bevel had.

Eerst tegen het einde van de 4de eeuw viel het kustgebied onder de bevoegdheid van de *dux Belgicae Secundae*, die dan voortaan zowel met de kust- als de continentale verdediging belast was. De *comes Litoris Saxonici* op zijn beurt behield de leiding van de Britse kustverdediging (JOHNSON 1976, 143-144). Zie over deze strategische wijziging verder sub 2.2.2.2.4.

Ook de Frankische kolonisten van de 5de eeuw hebben daar nooit gedomineerd. Men neemt integendeel aan dat de *Litus Saxonicum* vanaf het 4de kwart van de 3de eeuw al bewoond was door Noordzeegermanen die zelf een rol hadden in de kustverdediging, doch tegelijkertijd tot diep landinwaarts nederzettingen oprichtten.

Gysseling ziet in hen uit de Deense eilanden afkomstige Erulen (GYSSELING 1981, 104).

Helemaal in overeenstemming met deze Germaanse inplanting is het taalkundige landschap van de streek van Boulogne tot voorbij St. Omer (zie GYSSELING 1981, kaart op p. 103).

Behoudens een lichte verplaatsing in zuidelijke richting in de 6de eeuw, lag de taalgrens in dit „Verre Westen” reeds goeddeels vast vanaf de 4de eeuw.

2.2.2.2.4. Het Noorden

Bij de noordelijke afbakening van het *laetigebied* zullen strategische, veeleer dan agrarische aspecten doorslaggevend zijn geweest.

De noordelijke inplanting van *laeti* dient derhalve niet verklaard vanuit de bodemkaart, doch wel in functie van de verdediging van de bufferzone die noordelijk België in de laat-Romeinse tijd geworden was.

En hier dient dan de hulp van de toponymie te worden ingeroepen, meer bepaald van de indertijd door J. Vannérus in het kader van het *Limes Belgicus*-onderzoek in studie genomen Midden-Belgische namen die terug te brengen zijn tot Lat. *castra* en *castellum*.

De *Limes Belgicus*-theorie, nu eens verdedigd (door A. Wauters, G. Kurth, H. van Houtte, G. Des Marez, A. Grenier en H. Nesselhauf), dan weer aangevallen (door J. Breuer, F. Petri, H. Draye, en — last but not least — Ch. Verlinden (1)), verdient in het licht van de boven uitgewerkte *laeti*-hypothese op zijn minst een revalorizatie.

Al klimmen niet alle *castra*- en *castellum*-namen + varianten (2) op tot de laat-Romeinse periode, toch mag dit van een groot aantal ervan wel worden gezegd : (875-877) *Castraloc*, XKX *Castrilocus* als oude naam van Bergen ; Chastrès 868KXVIII *Castricio* bij Philippeville ; verder noordelijker Cassel ± 170KXIII Καστελλον ; Kaster (1150-1154) *Castra* [Mater] bij Oudenaarde ; Kester 1181 *Castres* ; denkkelijk ook de dito namen in de streek van Tienen (VANNÉRUS 1943, 148-152 en vooral de uitslaande kaart) ; etc. .

Is het toevallig dat de plaats van het steunpunt van de Nervische *laeti* ten westen van Bavay Famars ± 400KIXX *Fanomantis* (lees *Fanomartis*) heette? Ook Templemars ± 1175 *Templum Martis* ten zuiden van Rijsel herinnert aan de Romeinse krijgsgod.

(1) Vgl. het hoofdstuk *De zogenaamde „Limes Belgicus”* (VERLINDEN 1949, 222-226). Deze historicus dacht o.a. (net als zijn Brusselse kollega Stengers, door Draye, Petri en Stolte streng terechtgewezen) de toponymie tot een schroothoop te moeten verklaren.

(2) Recent onderzoek werd hier verricht door Diamant en Michel. Volgens hen wijst *castra* (oorspr. plur. van *castrum*) in de Romania ontegensprekelijk naar de Romeinse periode. Zie MICHEL 1980-1981, II, 31-34.

Vgl. nochtans ook ROBLIN 1978, 100.

Meer zelfs, het gebied met al deze namen wijzend op laat-Romeinse versterkingen valt in grote trekken samen met de noordelijkste zone waar *laeti* gevestigd waren.

Als noordwestelijke dam van deze zone dient ongetwijfeld de gouw tussen Deule en Leie 877KXII in *pago Letica*, in *ipso comitatu Letico* beschouwd (territoriumbevestiging).

Blijkens de kaart van de 4de-eeuwse assibilering (zie GYSSELING 1981, 103) was het Germaanse element in deze streek toen al flink doorgesijpeld. Dat de Germaanse inslag er als een uitloper van de Kustgermaanse vestigingen in Boulonnais opgevat dient, zou nog beter geaksentueerd worden indien het gebied tussen IJzer, Leie en Noordzee meer bewijskrachtig materiaal had overgeleverd.

En ook de teksten verschaffen hier kostbare aanwijzingen.

De term *Limes Belgicus*, in feite een geleerdenbenaming, zou in dit hele opzicht beter vervangen worden door *Limes Nervicanus*, geattesteerd in de *Notitia*.

Wij hebben er boven al op gewezen dat de verdediging van Noord-Gallië op het einde van de 4de eeuw grondig werd gereorganiseerd. De *dux Belgicae Secundae* kreeg voortaan het hele Westen van België en Noord-Frankrijk, het kustgebied inkluis, onder zijn bevoegdheid.

Het gebied ten zuiden daarvan ressorteerde onder de *dux Tractus Armorici et Neruicani*, voluit *dux Tractus Armorici et Neruicani limitis* (*Notitia*, ed. SEECK 1962, 205).

Daar het Nervische gebied tegen het einde van de 4de eeuw echter aan de *dux Belgicae Secundae* was toegewezen (zie *supra*), gaat het hier duidelijk om een titulatuur uit een vroegere periode, meer in het bijzonder het einde van de 3de-einde van de 4de eeuw.

Terwijl de kusten van het kontinent en van Brittannië onder de bevelhebber van de *Litus Saxonicum* vielen, werd

de verdediging van de *Limes Nervicanus* en van Armorica in die tijd dus nog als één geheel beschouwd.

De kaart van de Germaanse aanwezigheid in Noord-Gallië tijdens de 4de eeuw (*laeti* + „Oberschicht”) toont nu precies ook dit laatste geheel als openstaand kolonizatiegebied.

Bij het begin van de 4de eeuw zag het verdedigingsstelsel van onze gewesten er bijgevolg zo uit : (grenzen) *Litus Saxonicum* (waarbij denkkelijk het westelijke deel van de Nederrijn + het gebied geteisterd door de Duinkerke II-transgressie) en Rijnlimes in het Noorden en Oosten ; (binnenland) *Limes Nervicanus*.

De *Limes Nervicanus* dient gezien als een binnenlinie met *laeti*-bewoning en militaire steunpunten als belangrijkste elementen.

Op het einde van de 4de eeuw, toen het verdedigingsstelsel gevoelige wijzigingen onderging (zie *supra*), werden de militaire steunpunten afgebouwd. De *Tungrecani* werden te Dover geïnstalleerd, de *Turnacenses* te Lympne (JOHNSON 1976, 64-69). Volgens Hoffmann werden de *Tungrecani* samen met de *Divitenses* (Keulen-Deutz) als eersten van hun oude posten weggetrokken, de *numerus Turnacensium*, de *Cortoriacenses* en de *Geminiacenses* (Gembloux?) als laatsten (HOFFMANN 1969, I, 180-181).

De *Limes Nervicanus* was in feite reeds overbodig vanaf 358, ogenblik waarop de Salische Franken zich door een verdrag met Julianus als *foederati* mochten vestigen in *Romano solo apud Toxandriam locum* (Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, XVIII.8, zie DE BOONE 1954, 90), een gebied dat Günther wil uitbreiden tot noordelijk België, zuidelijk Nederland en de Rijnmonding (GÜNTHER 1975, 228).

Deze Salische Franken bewaakten mettertijd trouwens

ook de Nederrijngrens, want in de *Notitia* verschijnt aldaar geen enkele militaire standplaats meer.

Het vroegere taalgrensonderzoek steunde nogal eens op een denkbeeldige „demografische scheidingslijn”, zie b.v. de kaart in VERLINDEN 1955.

In het licht van de recente studies over het Romeinse wegennet in België en Noord-Frankrijk zou deze lijn misschien wel een reële gedaante kunnen worden toegemeten.

Tegenwoordig houdt men nl. steeds meer rekening met een Oost-Westverbinding (1) noordelijker dan de bekende en door de Romeinse itineraria beschreven weg Cassel-Bavay-Tongeren (2) (zie kaart 1).

Welnu, het ziet er naar uit dat deze noordelijke verbinding ook als soort demarkatielijn van het *laetigebied* heeft gefungeerd. De militaire steunpunten zullen dan *langs*, de noordelijkste woonkernen van *laeti meestal op een afstand ten zuiden van deze weg* hebben gelegen (3).

(1) Blijkens opgravingen te Tongeren verloor de weg Bavay-Tongeren al einde 1ste-begin 2de eeuw aan belang ten gunste van dit noordelijker wegennet (VANVINCKENBOYE 1975, 29).

Over het precieze tracé van dit laatste lopen de meningen evenwel uiteen. Rogge en Van Doorselaer verbinden Kortrijk en Tienen via Velzeke, [Hofstade], Asse en Elewijt (VAN DOORSELAER 1981b, kaart op p. 86). Mertens en Mariën denken aan een zuidelijker en rechtlijniiger tracé via Kester (MERTENS 1968, kaart 2).

(2) Neemt men de lussen op onze *-(in)iacaskaart* weg, dan ziet men dat ook deze weg, met name het stuk Bavay-Tongeren ervan, een rol gespeeld kan hebben bij het tot-stand-komen van het *-(in)iacasgebied*.

(3) Het element teruggaand op Germ. **lsta-* m. in plaatsnamen als Latem is moeilijk naar betekenis te beoordelen.

Indien St.-Maria-Latem (1154-1155) *Lathem*, St.-Martens-Latem (823-824) K 941 *Lathem*, Latem [Bierbeek] 1185 *Latheim*, Lathuy 1139 *Latvic* en Paulatem 3 kw.XIIK ± 1177 *Paulathem* inderdaad als reminiscenties aan oude (Romaanstalige) *laetibewoning* te beschouwen zijn, zou dit bevestigen dat belangrijke rivierroutes als de Schelde inderdaad voor uitlopers hebben gezorgd.

Merken wij ook nog op dat de noordelijkste *-(in)iacas*-naam voorkomt even ten noordoosten van de laat-Romeinse stad Tongeren : Lanaken, en dat men in de nabijheid van deze plaats, meer bepaald te Neerharen eveneens de noordelijkste Romeinse villa van onze gewesten aantreft, die, na de bekende verwoesting in de 2de helft van de 3de eeuw, het toneel was van de installatie van een Germaanse clan die er *Grubenhäuser* optrok en er sieraden van Noordgermaanse herkomst achterliet.

Hoe dan ook, de noordelijke afbakening van het Noordgallische gebied onder Salisch-Frankisch gezag was een zeker feit in het begin van de 6de eeuw, ogenblik waarop de gebiedsuitbreiding onder Chlodowich achter de rug was. Deze afbakening moet dan ongetwijfeld zijn samengevallen met de noordelijke grens van het ressort van de *Lex Salica*, de *Silva Carbonaria* of het Kolenwoud (noordoostelijk Henegouwen).

2.2.3. Het gebied van de *laeti* e.a. en dat van de *-(in)iacas*-namen

Het noordelijke gebied van de *laeti* samen met andere geromanizeerde groepen zoals de Germaanse „Oberschicht” was het kader voor de Frankische kolonizatie van de 5de eeuw, waarvan het plaatsnaamtype op *-(in)iacas* dan weer de getuige is.

Het gebied van de *laeti* is in historische termen ruwweg te omschrijven als het Noordgallische gebied ten zuidwesten van de driehoek *pagus Letica* — omgeving Tongeren als standplaats van *laeti* om 400 — gebied onder controle van *laeti* met als standplaats Yvois (Carignan) om 400.

Bij de noordelijke afbakening van het *laeti*-gebied hebben de wegen Bavay-Tongeren en vooral Cassel-Kortrijk-Tongeren mogelijk een rol gespeeld. Uit de verbreiding van de *-(in)iacas*-namen valt evenwel op te maken dat ook de

riviervalleien, ongeveer haaks op deze wegen liggend, als aantrekkingspolen hebben gefungeerd.

2.3. Na de 5de eeuw

Uit het bovenstaande is gebleken dat de Frankische kolonizatie van de eerste helft van de 5de eeuw op zichzelf geen grote taalverandering tot gevolg heeft gehad. De *-(in)iacas*namen bewijzen dus hoegenaamd niets i.v.m. werkelijke germanisering naar taal.

Het tot diep in de Romania aangetroffen Germaanse element, o.a. in plaatsnamen aanwijsbaar, dateert dus naar alle waarschijnlijkheid uit de tijd van de volksverhuizing in de echte zin van het woord.

Deze vond eerst plaats nadat Chlodowich in 486/487 (overwinning op Syagrius bij Soissons) de grondslagen had gelegd van het grote Merovingische Rijk.

Ook uit de *Lex Salica* (507-511) blijkt dat de immigratiegolf in de Romania een tijdlang bleef aanhouden (GYSSELING 1981, 110).

En er is ook nog de getuigenis van de archeologie. Volgens deze discipline zet de massale opvulling met Germaanssprekenden van het gebied ten noorden en ten oosten van het solide Romaanse *-(in)iacas*blok niet veel vroeger in dan het begin of (veeleer zelfs) het midden van de 6de eeuw.

Laten wij ons leiden door een konkreet voorbeeld : de Merovingische begraafplaats van Beerlegem, voortreffelijk bekend door een wetenschappelijke opgraving. Het rijke vrouwengraf nr. 111, door dendrokronologische datering kort na 587 na Kr. te plaatsen, behoorde denkelijk aan de eerste generatie kolonisten toe. Belangwekkend is verder de vaststelling dat aan elke van de vijf op de begraafplaats bijgezette generaties slechts gemiddeld twee aristokraten-graven (mann. en/of vrouw.) toe te wijzen zijn (*Archaeologia Belgica* 170, I, 31-33 en 196, 60-62).

In welke richting wijst de archeologie nu i.v.m. een eventuele opstelling aan weerszijden van de vroege taalgrens(zone)?

Van Doorselaer heeft er in 1977 op gewezen, dat sommige nekropolen in het zuidelijke deel van de Scheldevallei verschillen vertonen met andere aldaar en vooral met die in het noordelijke deel ervan : de eerste soort is nl. al te plaatsen op het einde van de 5de eeuw-1ste helft van de 6de eeuw (VAN DOORSELAER 1977, 212).

In een recentere publikatie wijst dezelfde auteur op een tweetal al even vroeg te dateren plaatsen in het noordelijke deel van de Scheldevallei : een nekropool te Sint-Gillis-bij-Dendermonde en een nederzetting te Kerkhove, doch hier blijkt dan een bijzondere strategische ligging een noodzakelijke voorwaarde te zijn geweest (VAN DOORSELAER 1981a, 18). Wegens zijn groot belang in de Romeinse tijd behoort Velzeke tot dezelfde rij (med. drs M. Rogge).

Ook de kaart van de kronologische verspreiding van nekropolen en graven in Pas-de-Calais vermeldt op een viertal plaatsen rond Arras grafvondsten uit het einde van de 5de-begin van de 6de eeuw (BELLANGER & SEILLIER 1982, 8) (1).

De aanwezigheid van vroege Merovingische grafvondsten in Boulonnais en vooral in het gebied Théroutanne-Saint Omer hoeft niet te verwonderen. Ze is volledig in overeenstemming met de historische en taalkundige reflexen die uit dit gebied zijn op te vangen. Daar hadden zich nl. reeds op het einde van de 3de eeuw Kustgermanen gevestigd en er nederzettingen gesticht.

Een bevestiging hiervan brengt de kaart van de verspreiding van het „Angelsaksische” archeologische vormengoed

(1) Cl. Seillier werkt momenteel aan een soortgelijke kaart voor het departement Nord.

in de Merovingische nekropolen aldaar (BELLANGER & SEILLIER 1982, 16) (hoewel het anderzijds opgemerkt dient, dat dit vormengoed voorkwam tot in Sint-Gillis-bij-Dendermonde).

Dat de z.g. historische hiaat er tussen 260/261-268 en het einde van de 5de-begin van de 6de eeuw haast volledig werd weggewerkt, blijkt bovendien uit de kaart van de verspreiding van de laat-Romeinse begraafplaatsen (einde van de 3de-begin van de 5de eeuw) aldaar (BELLANGER & SEILLIER 1982, 24).

Samengevat. Zowel ten noorden als (meer uitgesproken) ten zuiden van de taalgrens(zone) is in de tweede helft van de 5de eeuw een nieuwe archeologische horizont waarneembaar.

Of deze horizont echter als exponent van de Frankische kolonizatie van de eerste helft van de 5de eeuw dan wel als schakel met de massale kolonizatie van de 6de en 7de eeuw beschouwd dient, zal verder onderzoek nog moeten uitwijzen.

Het Germaanse suffix dat samen met de grote volksverhuizing vanaf de 6de eeuw in bijzondere mate opgeld deed, was *-ing*. Dit suffix komt voor onder drie vormen: *-ingja* in de Oudfriese gebieden, de pluralisvorm *-ingum* in het Duitse en Nederlandstalige taalgebied (resp. *-ingas* in de Romania) en *-inga* in de Moezelstreek en Lotharingen (GYSSSELING 1973, 238).

De germanisering van Brabant en zuidoostelijk Vlaanderen wordt door Gysseling gezien vanuit Utrecht en de Betuwe (GYSSSELING 1981, 110). Doehaerd denkt aan Ripuariërs en Thuringers (DOEHAERD 1983, 19), hierbij aanvoerend dat in de streek tussen Schelde en Rijn (i.p.v. de *Lex Salica*) de in 640 opgestelde *Lex Ripuaria* van toepassing was (DOEHAERD 1983, 19) (1).

(1) Het aanwenden van deze datum als absoluut criterium voor

De latere Merovingische koningen zijn ongetwijfeld de promotoren van deze grote volksverhuizing geweest.

In Vlaanderen en Brabant ziet men ongeveer terzelfder tijd of kort daarop vanuit het Westen *-inga haim* krachtig expanderen ten koste van *-ingum*. Deze plaatsnaamkundige beweging kan op haar beurt als een migratiestroom vanuit westelijk Pas-de-Calais worden uitgelegd (GYSSELING 1981, 110).

De substituties *-ingum* > *-inga haim* en *-iacas* > *-iaca curte, villa* (zie *supra*) zijn onderdelen van éénzelfde verschijnsel.

Zoals *-inga haim* Vlaanderen en Brabant veroverde, rukte *-iaca curte* verder op naar Champagne.

Volgens Gysseling werd *-inga haim* op zijn beurt ook nog geëxporteerd naar Engeland en Holland-Friesland (GYSSELING 1973, 244) (1).

3. Besluit

Gysseling heeft de plaatsnamen op *-(in)iacas* in verband gebracht met de Frankische kolonizatie in het Noorden van Frankrijk en het Zuiden van België tijdens de eerste helft van de 5de eeuw.

Wij hopen zelf het verband tussen de verspreiding van de namen op *-(in)iacas* en het uiteindelijk verloop van de Germaans-Romaanse taalgrens in dit gebied bewezen

de datering van hun trek (vgl. Doehaerd : 7de eeuw) is evenwel onhoudbaar.

De gegevens van de archeologie wijzen nl. in een andere richting : massaal vanaf de 6de eeuw.

Vgl. b.v. het intermedium tussen de aankomst van de eerste Saliërs in Noord-Frankrijk en het opstellen van de *Lex Salica* (507-511) aldaar : ruim 50 tot 100 jaar.

De uiteindelijke afbakening van de oude taalgrens wordt door Doehaerd verder in verband gebracht met een grootschalige bevolkingstoename in heel Europa tijdens de 10de eeuw (DOEHAERD 1983, 21).

(1) Waarover ook Derolez in DEROLEZ 1974, 12.

te hebben : de namen op *-(in)iacas* koïncideren opvallenderwijze met een solide 5de-eeuwse Romaanse opstelling die de Germaanse druk ten gevolge van de grote volksverhuizing van de 6de-7de eeuw zou trotseren.

De perifere noordelijke (en wellicht ook oostelijke) namen op *-(in)iacas* zijn bijgevolg te beschouwen als de bakens van een taalgrens uit die tijd.

De konfrontatie van deze twee vaststellingen roept een beklemmende vraag op : hoe is een Frankische kolonizatie te rijmen met de vorming van een Romaans front zoals boven beschreven?

Om hierop te antwoorden zijn wij uitgegaan van de veronderstelling dat de Frankische kolonizatie van de eerste helft van de 5de eeuw enkel neerkwam op het inpalmen en herstrukturieren van een vrij interessant agrarisch gebied door een numerieke minderheid van Saliërs.

In tegenstelling met het latere Nederlandstalige België, op dat ogenblik eveneens nog binnen de invloedssfeer van de Romania, moet de streek ten zuiden van de secundaire maar belangrijke weg Boulogne-Thérouanne-Cassel-Kortrijk-Tienen-Tongeren nl. een grote aantrekkingskracht hebben uitgeoefend op deze Saliërs en op één van hun koningen, Chlodio in het bijzonder.

Toen het Romeinse gezag er nog gold, hadden zich daar, naast oude *coloni* en andere groepen zoals de Germaanse „Oberschicht” van de streek van Namen en van Noord-Frankrijk, waarin men *gentiles* kan zien, vooral *laeti* gevestigd (einde 3de eeuw tot 406/407). Deze *laeti*, meestal zelf van Germaanse herkomst, waren volledig de weg van de romanisering opgegaan.

Hetzelfde lot wachtte er de Salische kolonisten van de eerste helft van de 5de eeuw.

In het midden van de 5de eeuw was de bovenbeschreven fase van de landname achter de rug.

Vanaf 450 kan archeologisch een nieuwe horizont worden waargenomen.

De archeologie zal nog moeten uitmaken of deze horizont de werkelijke aanloop was tot de massale volksverhuizing van de 6de en 7de eeuw, die het noordelijke deel van België van het Germaanse element voorzag en zich ook tot diep in Frankrijk deed gevoelen.

Résumé

Gysseling a attribué le type toponymique en *-(in)iacas* à la colonisation franque dans le nord de la France et dans le sud de la Belgique pendant la première moitié du V^e siècle.

Nous-même, nous espérons avoir prouvé le rapport entre la diffusion des noms en *-(in)iacas* et le cours de la frontière linguistique romano-germanique dans cette région : les noms en *-(in)iacas* coïncident d'une façon frappante avec la formation d'un solide domaine roman, qui a pu résister à la pression germanique des grandes migrations des VI^e et VII^e siècles. Les noms en *-(in)iacas* périphériques sont par conséquent à considérer comme les repères d'une frontière linguistique de ce temps.

La confrontation de ces deux constatations soulève une question délicate : comment la colonisation franque s'accorde-t-elle avec la formation d'un front roman comme décrit ci-dessus ?

Pour répondre à cette question nous sommes parti de la supposition que la colonisation franque de la première moitié du V^e siècle n'impliquait que la seule soumission et la restructuration d'une assez attrayante région agraire par une minorité numérique de Saliens.

En opposition avec l'ultérieure Belgique flamingante, dans ce temps-là également bien dans la sphère d'influence de la Romania, la région située au sud de la route

romaine secondaire mais pas moins importante Boulogne-Thérouanne-Cassel-Kortrijk-Tienen-Tongerren, doit certainement avoir exercé une force d'attraction sur ces Saliens et sur Chlodio, un de leurs chefs. C'est là qu'à côté des anciens *coloni* et d'autres groupes comme la „Oberschicht" germanique du Namurois et du nord de la France, dans lesquels on pourrait voir des *gentiles*, s'était établie au cours des siècles précédents une classe agricole de soldats, les *laeti*. Habitant la région depuis plusieurs générations déjà, les *laeti*, dont plusieurs étaient d'origine germanique eux-mêmes, avaient suivi le chemin de la romanisation.

Le même sort attendait les colonistes germaniques de la première moitié du V^e siècle.

Au milieu du V^e siècle la phase de la colonisation citée ci-dessus était déjà arrêtée.

Dès 450 les archéologues constatent un nouvel horizon, qui pourrait introduire une seconde phase, la migration massive des VI^e et VII^e siècles, pendant laquelle la Belgique flamingante était pourvue de l'élément germanique.

BIBLIOGRAFIE

- | | |
|------------------------------|--|
| AGN | <i>Algemene Geschiedenis der Nederlanden</i> , I. Haarlem, 1981. |
| BAUWENS-
LESENNE 1962 | M. BAUWENS-LESENNE, <i>Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Oost-vlaanderen (vanaf de vroegste tijden tot aan de Noormannen)</i> (Oudheidkundige Repertoria II). Brussel, 1962. |
| BELLANGER &
SEILLIER 1982 | G. BELLANGER & Cl. SEILLIER, <i>Répertoire des cimetières mérovingiens du Pas-de-Calais</i> . Arras, 1982. |
| BLOK 1962 | D. P. BLOK, <i>Geschiedenis en plaatsnaamkunde. Naar aanleiding van Gysseling's Toponymisch Woordenboek in : Tijdschrift voor Geschiedenis LXXV (1962), 176-189.</i> |

- BLOK 1974 D. P. BLOK, *De Franken in Nederland*. Bussum, 1974⁴.
- BLOK 1981 D. P. BLOK, Hoofdpijnen van de bewoningsgeschiedenis, in : *AGN*, 143-152.
- BÖHME 1974 H. W. BÖHME, *Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen Unterer Elbe und Loire. Studien zur Chronologie und Bevölkerungsgeschichte* I-II. München, 1974.
- BÖHNER 1963 K. BÖHNER, Zur historischen Interpretation der sogenannten Laetengräber, in : *Jahrbuch des Röm.-Germ. Zentralmuseums* X (1963), 139-167.
- BÖHNER 1973 K. BÖHNER, Romanen und Franken im Trierer Land. Nach dem Zeugnis der archäologischen Quellen, in : *PETRI* 1973, 346-382.
- BYVANCK 1931 A. W. BYVANCK, *Excerpta romana. De bronnen der Romeinsche geschiedenis van Nederland* I. 's-Gravenhage, 1931.
- CARNOY 1948-1949 A. CARNOY, *Origines des noms des communes de Belgique (y compris les noms de rivières et principaux hameaux)* I-II. Louvain, 1948-1949.
- CLARK 1910-1915 C. U. CLARK (ed.), *Ammiani Marcellini Rerum Gestarum Libri qui supersunt* I-II. Berolini, 1910-1915.
- DE BOONE 1954 W. J. DE BOONE, *De Franken van hun eerste optreden tot de dood van Childerik*. Amsterdam, 1954.
- DE LAET,
DHONDT &
NENQUIN 1952 S. J. DE LAET, J. DHONDT & J. NENQUIN, *Les Laeti du Namurois et l'origine de la civilisation mérovingienne*, in : *Études d'histoire et d'archéologie namuroises dédiées à Ferdinand Courtoy*. Gembloux, 1952, 149-172.
- DE LOISNE 1907 comte A. DE LOISNE, *Dictionnaire topographique du département du Pas-de-Calais*. Paris, 1907.
- DEMOUGEOT 1970 E. DEMOUGEOT, À propos des lètes gaulois du IV^e siècle, in : R. STIEHL & H. E. STIER (ed.), *Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für Franz Altheim zum 6.10.1968*. II. Berlin, 1970, 101-113.

- DEROLEZ 1974 R. DEROLEZ, Cross-Channel language ties, in : P. CLEMOES e.a. (ed.), *Anglo-Saxon England* 3. Cambridge, 1974, 1-14.
- DIAMENT 1972 H. DIAMENT, *The toponomastic reflexes of Castellum and Castrum. A comparative pan-Romanic study*. Heidelberg, 1972.
- DIERKENS 1981 A. DIERKENS, Cimetières mérovingiens et histoire du Haut Moyen Âge. Chronologie-Société-Religion, in : *Acta Historica Bruxel-lensia. Travaux de l'Institut d'Histoire de l'Uni-versité Libre de Bruxelles. IV. Histoire et Méthode*. Bruxelles, 1981, 15-70.
- DOEHAERD 1983 R. DOEHAERD, Het ontstaan van een gewest. De Vlaamse ruimte tijdens de vroege middel-eeuwen, in : E. WITTE (red.), *Geschiedenis van Vlaanderen van de oorsprong tot heden*. Brussel, 1983.
- DRAYE 1973 H. DRAYE, Ortsnamen- und Sprachgrenz-forschung in Belgien, in : PETRI 1973, 209-228.
- ECKHARDT 1955-1956 K. A. ECKHARDT, *Pactus Legis Salicae II* 1-2. Göttingen-Berlin-Frankfurt, 1955-1956.
- EWIG 1954 E. EWIG, *Trier im Merowingerreich. Civitas, Stadt, Bistum*. Trier, 1954.
- EWIG 1965 E. EWIG, *Austrien im Merowingerreich*. Bonn, 1965.
- GAMILLSCHEG 1970 E. GAMILLSCHEG, *Romania Germanica. Sprach- und Siedlungsgeschichte der Germanen auf dem Boden des alten Römerreiches I-II*. Berlin, 1970^a.
- GANSHOF & BLOK 1981 F. L. GANSHOF & D. P. BLOK, De sociale structuur in de Merowingische tijd, in : *AGN*, 216-220.
- GASPAR 1964 C. GASPAR, Le nom de localité Bévercé [My 2]; Quelques autres l.-d. en -(in)iacus de la Wal-lonie malmédienne et des environs, in : *Le Pays de saint Remacle III* (1964), 13-30 ; 31-35.
- GRÜNERT 1975 H. GRÜNERT (ed.), *Römer und Germanen in Mitteleuropa*. Berlin, 1975.
- GÜNTHER 1975 R. GÜNTHER, Germanische Laeten, Foeder-aten und Gentile im nördlichen und nord-

- östlichen Gallien in der Spätantike, in : GRÜNERT 1975, 225-239.
- GYSSELING 1958 M. GYSSELING, De Germaans-Romaanse namen op *-(in)iacas*, in : *Album Edgard Blancquaert*. Tongeren, 1958, 425-428.
- GYSSELING 1960 zie *TW*.
- GYSSELING 1962 M. GYSSELING, La genèse de la frontière linguistique dans le nord de la Gaule, in : *Revue du Nord XLIV* (1962), 5-37.
- GYSSELING 1972 M. GYSSELING, De verfransing in Noord-Frankrijk, in : *Naamkunde IV* (1972), 53-70.
- GYSSELING 1973 M. GYSSELING, Die fränkischen Siedlungsnamen, in : PETRI 1973, 229-255.
- GYSSELING 1974 M. GYSSELING, L'origine et les fluctuations de la frontière linguistique dans le nord de la France, in : *Bulletin du Comité Flamand de France XIX* (1974), 422-442.
- GYSSELING 1976 M. GYSSELING, De Germaanse woorden in de Lex Salica, in : *Verlagen en Mededelingen van de Koninklijke Akademie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 1976, 60-109.
- GYSSELING 1981 M. GYSSELING, Germanisering en taalgrens, in : *AGN*, 100-115.
- GYSSELING 1983a M. GYSSELING, Inleiding tot de oude toponymie van West-Vlaanderen, in : *De Leiegouw XXV* (1983), 39-58.
- GYSSELING 1983b M. GYSSELING, Prähistorische, gallorömische und merowingische Siedlungsnamen im Raume zwischen Nordsee und Saar, in : *Zwischen den Sprachen, Siedlungs- und Flurnamen in germanisch-romanischen Grenzgebieten. Beiträge des Saarbrücker Kolloquiums vom 9.-11. Oktober 1980, herausgegeben von Wolfgang Haubrichs und Hans Ramge*. Saarbrücken, 1983, 71-87.
- HÄRTEL 1975 G. HÄRTEL, Die Rechtsverhältnisse in den römisch-germanischen Grenzprovinzen in der Niedergangsperiode der antiken Sklavengesellschaft, in : GRÜNERT 1975, 253-263.

- HOFFMANN 1969 D. HOFFMANN, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum I-II* (Epigraphische Studien 7). Düsseldorf, 1969.
- JAMES 1979 E. JAMES, Cemeteries and the problem of Frankish settlement in Gaul, in : SAWYER 1979, 55-89.
- JOHNSON 1976 D. JOHNSON, *The Roman forts of the Saxon Shore* (Archaeology and Anthropology 2). London, 1976.
- KUHN 1975 H. KUHN, Die -acum-Namen am Rhein, in : *Rheinische Vierteljahrsblätter XXXIX* (1975), 391-395.
- KURTH 1896-1898 G. KURTH, *La frontière linguistique en Belgique et dans le nord de la France*, I-II. Bruxelles, 1896-1898.
- LINDEMANS 1951 J. LINDEMANS, De plaatsnamen op -ake(n), in : *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialektologie XXV* (1951), 339-350.
- MARIËN 1980 M. E. MARIËN, *Belgica antiqua. De stempel van Rome* (Mercatorfonds 46). (Antwerpen), (1980).
- MATTON 1871 A. MATTON, *Dictionnaire topographique du département de l'Aisne*. Paris, 1871.
- MERTENS 1968 J. MERTENS (m.m.v. A. DESPY-MEYER), *België in het Romeins tijdvak* 1. *Administratieve indeling, steden, vici en wegen in het vroege Keizerrijk*; 2. *Administratieve indeling, wegen, agglomeraties, versterkte agglomeraties, burgi en castella in het late Keizerrijk* (Archeologische kaarten van België 1-2). Brussel, 1968.
- MICHEL 1980-1981 J. H. MICHEL, *Archéologie nationale. Sources et documents. Premiers éléments d'un répertoire de toponymie wallonne à l'usage des archéologues I-II*. Bruxelles, PUB 1980-1981.
- MILIS 1978 L. MILIS, La frontière linguistique dans le comté de Guines : un problème historique et méthodologique, in : *Actes du 101^e Congrès National des Sociétés Savantes-Lille* 1976, I. Paris, 1978, 249-262.

- NIERMEYER 1976 J. F. NIERMEYER, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*. Leiden, 1976.
- PETRI 1937 F. PETRI, *Germanisches Volkserbe in Wallonien und Nordfrankreich I-II*. Bonn, 1937.
- PETRI 1973 F. PETRI (ed.), *Siedlung, Sprache und Bevölkerungsstruktur im Frankenreich* (Wege der Forschung 49). Darmstadt, 1973.
- PETRI 1977 F. PETRI, *Die fränkische Landnahme und die Entstehung der germanisch-romanischen Sprachgrenze in der interdisziplinären Diskussion* (Erträge der Forschung 70). Darmstadt, 1977.
- ROBLIN 1978 M. ROBLIN, *Le terroir de l'Oise aux époques gallo-romaine et franque. Peuplement, défrichement, environnement*. Paris, 1978.
- ROOSENS 1968 H. ROOSENS, *Laeti, Foederati und andere spät-römische Bevölkerungsniederschläge im belgischen Raum* (Archaeologia Belgica 104). Brüssel, 1968.
- SAWYER 1979 P. H. SAWYER (ed.), *Names, words, and graves: early medieval settlement*. Leeds, 1979.
- SCHÜTZEICHEL 1973 R. SCHÜTZEICHEL, Das westfränkische Problem, in : PETRI 1973, 578-638.
- SEECK 1962 O. SEECK (ed.), *Notitia Dignitatum. Accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Latercula Provinciarum*. Frankfurt am Main, 1876 (ed. 1962).
- SIMPSON 1977 J. SIMPSON, Laeti in Northern Gaul : a note on Pan. Lat. VIII, 21, in : *Latomus XXXVI* (1977), 169-170.
- STENGERS 1959 J. STENGERS, *La formation de la frontière linguistique en Belgique ou de la légitimité de l'hypothèse historique* (Collection Latomus, vol. XLI). Bruxelles-Berchem, 1959.
- STOLTE 1961 B. H. STOLTE, De gegevens der antieke schrijvers over de Franken en hun interpretatie, in : *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam XXXVII* (1961), 1-30.

- TUMMERS 1962 P. L. M. TUMMERS, *Romaans in Limburgse aardrijkskundige namen* (Studia Theodisca II). Assen, 1962.
- TW M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, I-II (Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands VI, 1-2). Tongeren, 1960.
- VAN DOORSELAER 1967 A. VAN DOORSELAER, *Les nécropoles d'époque romaine en Gaule septentrionale* (Dissertationes Archaeologicae Gandenses X). Brugge, 1967.
- VAN DOORSELAER 1975 A. VAN DOORSELAER, Diskussionsbemerkungen zum Stand der Laetenforschung in Belgien, in : GRÜNERT 1975, 235-239.
- VAN DOORSELAER 1977 A. VAN DOORSELAER, La vallée de l'Escaut à l'époque mérovingienne. Quelques réflexions critiques, in : *Helinium XVII* (1977), 209-230.
- VAN DOORSELAER 1981a A. VAN DOORSELAER (ed.), *De Merovingische beschaving in de Scheldevallei* (Westvlaamse Archeologica. Monografieën II). Kortrijk, 1981.
- VAN DOORSELAER 1981b A. VAN DOORSELAER, De Romeinen in de Nederlanden, in : *AGN*, 21-98.
- VANNÉRUS 1943 J. VANNÉRUS, *Les Limes et les fortifications gallo-romaines de Belgique. Enquête toponymique* (Ac. roy. Belg., Cl. Lett., sér. 2, t. XI, fasc. 2). Bruxelles, 1943.
- VAN UYTFANGHE 1981 M. VAN UYTFANGHE, La vallée de l'Escaut et de ses affluents à l'époque mérovingienne : le témoignage des textes, in : VAN DOORSELAER 1981a, 23-65.
- VANVINCKENROYE 1975 W. VANVINCKENROYE, *Tongeren Romeinse stad*. Tongeren, 1975.
- VÁRADY 1961 L. VÁRADY, New evidence on some problems of the late Roman military organization, in : *Acta Antiqua IX* (1961), 333-396.
- VERHULST 1977 A. VERHULST, *An aspect of continuity between Antiquity and Middle Ages : the origin of Flemish cities* (Studia Historica Gandensia 217). Gent, 1977.

- VERHULST & BLOK 1981 A. VERHULST & D. P. BLOK, Het natuurlandschap, in : *AGN*, 116-142.
- VERLINDEN 1949 Ch. VERLINDEN, De Frankische kolonisatie, in : *Algemene Geschiedenis der Nederlanden I*. Utrecht-Antwerpen, 1949, 215-251.
- VERLINDEN 1955 Ch. VERLINDEN, *Les origines de la frontière linguistique en Belgique et la colonisation franque*. Bruxelles, 1955.
- WARD 1974 J. H. WARD, The Notitia Dignitatum, in : *Latomus XXXIII* (1974), 397-434.
- ZÖLLNER 1970 E. ZÖLLNER, *Geschichte der Franken bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*. München, 1970.